

Területi Statisztika

Közzététel: 2023. május 26.

A tanulmány címe:

A települési lélekszám differenciáló szerepe: A hazai „települési lépcső” történeti vizsgálata, 1720–1910

Szerző:

Mikle György

<https://doi.org/10.15196/TS630305>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Területi Statisztika c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány, vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

- 1) A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Sztj.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
- 2) A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, tértítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
- 3) A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
- 4) A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Sztj. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
- 5) A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
- 6) A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„Forrás: Területi Statisztika c. folyóirat 63. évfolyam 3. számában megjelent, Mikle György által írt, A települési lélekszám differenciáló szerepe: A hazai „települési lépcső” történeti vizsgálata, 1720–1910 c. tanulmány”

- 7) A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH, vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

A települési lélekszám differenciáló szerepe: A hazai „települési lépcső” történeti vizsgálata, 1720–1910*

Differentiation of the Hungarian settlement network in light of the population number: A historical analysis of the ‘settlement ladder’, 1720–1910

Mikle, György

ELKH Bölcsészettudományi
Kutatóközpont,
Történettudományi Intézet
E-mail: Mikle.Gyorgy@abtk.hu

Kulcsszavak:

településhálózat,
településhierarchia,
területi különbségek,
történeti földrajz

A hazai településállomány differenciálódásában régóta kimutatható a településméret szerepe. A települési lélekszám és a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek összekapcsolása leginkább az aprófalvak helyzetének elemzésében öltött testet. A szerző a települési lélekszám differenciáló szerepét vizsgálja 1720 és 1910 között, a történeti Magyarország területén. A kutatás rámutat, hogy a településméret a 18. században és a 20. század elején is több mutatószám eloszlásával is összefüggött. Bár a regionalitás szerepe mindvégig erős volt a vizsgált időszakban, az egyes országrészekben belüli egyenlőtlenségek a településméret mentén is mérhetőek voltak.

Geographical analysis of the current Hungarian settlement network has shown that the population number and local social and economic structures are interrelated. Indices of demography, local labour market, income level, level of education, structure of local economic production are some of the dimensions correlating with the population number. The role of population size has been analysed intensively in the case of the smallest villages (usually defined as villages below 500 inhabitants); these settlements have been facing a complex set of issues, at least from the last third of the 20th century.

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport Területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

The current paper is focusing on the changing role of population size between 1720 and 1910 in the territory of pre-World War I Hungary. Based on settlement-level data, some major characteristics of local social and economic structures are analysed, in order to shed light on the interconnectedness of the population number and geographical disparities, using quantitative methods. Main questions to be answered are the following: (1) has the role of settlement size changed throughout the 18th and 19th centuries and in what way? (2) could the role of regional/geographical disparities or rather the role of settlement size be considered more important? (3) is it possible to delimit certain settlement types based on their size in the analysed period? By answering these questions, the research might contribute to the analysis of historical geographical disparities, and provide additional considerations to the research focusing on the recent processes of rural areas.

It is shown that the ‘settlement ladder’ can be detected both in the 18th and in the early 20th century. Even if the regional differentiation of the settlement network was significant, the role of the settlement size is evident as well. In the 18th century the smallest villages (those under 100 inhabitants), the villages between 100 and 2000 inhabitants and the towns above 10 000 inhabitants could be distinguished, while in 1910 the smallest (under 100 inhabitants), and the settlements above 50 000 inhabitants could be characterised by specific indices.

Keywords:

settlement network,
settlement hierarchy,
regional disparities,
historical geography

Beküldve: 2023. február 15.

Elfogadva: 2023. április 17.

Bevezetés

A hazai települések elemzésének, a területi egyenlőtlenségek értelmezésének egyik módja a települések különböző szempontok szerinti rangsorolása. Ez a szemléletmód például a településhierarchia-kutatásokban, azon belül is a leginkább elterjedt

városhierarchia-kutatásokban jelenik meg (történeti vizsgálata kapcsán lásd például: Beluszky 1990, 1999, Faragó 2000, Beluszky–Győri 2005, Kókai 2016, 2017, Bán 2017, 2020, Szulovszky 2015, 2016, 2018). A településhierarchia főként funkcionális ismérvek alapján ragadható meg, amely funkciók a települések alá-fölé rendeltségi viszonyát fejezik ki. A települési rangsorok kialakításakor a népességszám rendre kulcstényezőként szerepel; a településméret és az alá-fölé rendeltségi viszonyok összekapcsolása mögött az a felismerés áll, hogy a hazai településállományban a településmérettel növekszik azoknak a funkcióknak a száma, amelyek a falvak és a városok központi szerepkörére utalnak. A települések lélekszáma már a 19. és a 20. század fordulóján is a modernizációt erősen befolyásoló tényezőnek volt tekinthető (Győri 2003), illetve a háziipari tevékenységek helyi szintű különbségeivel is szorosan összefüggött (Szulovszky 2022).

A településállomány rangsorolásán alapuló hierarchiavizsgálatokhoz sok szempontból kötődik, de némileg eltérő közelítésmódnak tekinthető a települési lépcső vizsgálata. A települési lépcső fogalma a településméretet nem a helyi funkciók számához és súlyához köti, hanem a lélekszámot a város- és faluállomány *differenciáltságát*, a társadalom és a gazdaság települési szintű jellemzőinek *egyenlőtlen megoszlását* (gyakran kifejezetten a fejlettséget) magyarázó tényezőnek tekinti. A népességszám szerinti kategorizálást alkalmazó kutatások tanulsága szerint a 2000-es és a 2010-es években is megfigyelhető a települési lépcső szerepe egy sor mutatószám alakulásában: a demográfiai és vándorlási folyamatok, a jövedelmi viszonyok, a helyi munkaerőpiac jellemzői, a népesség legmagasabb iskolai végzettsége, a gazdasági tevékenységek struktúrája, a lakásállomány minősége és a települési lélekszám között egyértelmű összefüggés mutatható ki (Bihari–Kovács 2006, Szilágyi–Gerse 2015, Balogh–Kovács 2021).

A településméretnek a helyi társadalmi és gazdasági jellemzőkre, folyamatokra gyakorolt hatása markánsan jelenik meg a településállomány legkisebb tagjainak, az aprófalvaknak a kutatásában. A települési lépcsővel foglalkozó kutatások rendszerint külön kategóriaként azonosítják az 500 fő alatti falvakat, amelyek a településállomány többi tagjától eltérő szerkezeti jellemzőkkel rendelkeznek (Bihari–Kovács 2006, Szilágyi–Gerse 2015, Balogh–Kovács 2021). Az aprófalvak sajátos jellemzőit a faluállomány 20. század végi differenciáltságát vizsgáló tanulmányok egyöntetűen kiemelték (Beluszky–Sikos T. 1982). Az aprófalvakban a 20. század utolsó harmadára kibontakozó komplex válságjelenségeket (az „aprófalv-szindrómát”) vizsgáló tanulmányok egy része a romló demográfiai és gazdasági kilátások miatt a kistelepülések elnéptelenedését elkerülhetetlennek tartották (Turáni 1968, 1969, Novák 1972, Perger 1979); ezekben határozottan visszaköszön az államszocialista településpolitika céljainak (vö. Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció [OTK]) támogatása (a szakirodalom egy része az 500 fő alatti településeket törpefalvaknak nevezi). Mindemellett az 1970-es évek második felétől már megjelentek az OTK közelítésmódjának finomítására, az aprófalvak differenciált fejlesztésére vonatkozó javaslatok

is (Kovács 1976, Kovács–Szauter 1978). A rendszerváltást követően, majd még inkább a 2000-es évektől megfigyelhető az aprófalvak differenciálódása, de vizsgálatuk az ezredforduló után is napirenden maradt (Bajmócy–Balogh 2002, G. Fekete 2005, Balogh 2006, 2014, Beluszky–Sikos T. 2007, Kiss 2008, Bajmócy–Makra 2015), ideértve a kitörési, fejlődési lehetőségek feltárását is (G. Fekete 2004, 2013).

Tanulmányom célja a települési lépcső történeti vizsgálata. Mivel az említett szakirodalomból kitűnik, hogy a településméret több évtizedes időtávon képes magyarázni a települési szintű társadalmi és gazdasági különbségeket, ezért arra teszek kísérletet, hogy a 18. század első felétől a 20. század elejéig terjedő időszakban értékeljem a településméret differenciáló szerepét a történeti Magyarország területén. A történeti országterület településeit népességszám alapján kategorizálva mutatom be és értelmezem az egyes kategóriák szerint eltérő szerkezeti jegyeket, ugyanakkor rávilágítva a kategóriákon belüli esetleges differenciáltságra és annak okaira. Azzal együtt, hogy céloom a kistelepülések helyzetének elemzése, a településállomány egészét vizsgálom, így mutatva rá arra, hogy az egyes korszakokban mennyire meghatározó a településméret.

Kutatásom talán közelebb vihet a hazai településállomány fejlődését meghatározó történeti folyamatok értékeléséhez; kérdés ugyanis, hogy a jelenlegi különbségek mennyiben erednek a korai kapitalista korszakra kialakuló mintázatokból, mennyire meghatározó az államszocialista agrárpolitika és településpolitika szerepe, illetve mi a rendszerváltás óta eltelt időszak folyamatainak hatása. Ezen kérdések megválaszolása ugyan nem feladata jelen dolgozatnak, azonban a két-három évszázaddal ezelőtti állapotok vizsgálata rámutathat azokra a hosszú távú szerkezeti jellemzőkre, amelyek a későbbi mechanizmusoknak megágyaztak. Tanulmányom így az elmúlt évtized kvantitatív szemléletmódú, történeti földrajzi kutatásainak (Demeter–Szulovszky 2018, Demeter 2019, 2020, Demeter et al. 2022) céljaihoz is igazodik, illetve ezek tanulságaihoz kiegészítő eredményekkel szolgálhat. Mivel a 18. századi adatbázis elemzése a 2019 óta folyó Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont (MTA BTK) Lendület Tíz Generáció projekt egyik fő prioritása, ezért az itt bemutatott eredmények az összetettebb statisztikai módszereket is mozgósító vizsgálatok (Demeter 2022, Mikle–Demeter 2022) eredményeinek árnyalására is alkalmasak.

Az ismertetett szempontok és szakirodalmi előzmények figyelembevételével a következő három kérdésre keresem a választ: (1) Mennyiben tekinthető differenciáló tényezőnek a települési lélekszám a 18. századtól a 20. század elejéig, és kimutatható-e a népességszám szerepének *időbeli* változása? (2) A *földrajzi helyzet, vagy a települési lélekszám* szerepe fontosabb-e a vizsgált korszakokban az egyes társadalmi és gazdasági ismérvek eloszlásában? (3) Ezek alapján tekinthetünk-e a *települési lépcsőre* abban az értelemben, hogy a vizsgált mutatók valamilyen jól felrajzolható tendencia szerint oszlanak el az egyes lélekszám-kategóriák között? Ha igen, akkor milyen lélekszámkorlátok vázolhatók fel, illetve több évszázados távlatban van-e a településállomány-

nak olyan mértékben elkülönülő csoportja, mint amit a 20. század második harmadában az aprófalvak képviseltek?

Forrás és módszer

Elemzésemben települési szintű adatokkal dolgozom; a történeti Magyarország területéről (Horvátország nélkül) felépített adatbázisban több mint 13 ezer település szerepel. A 18. századi adatok forrásai: az 1720-as *Regnicolaris conscriptio*, az 1775-ös *Lexicon Locorum*, a II. József által elrendelt népszámlálás (1784–1785) [1, 2], továbbá az 1786-os, „kancelláriai” összeírás [3, 4]. A későbbi népszámlálások közül az 1880-as [5], valamint az 1910-es censzusok [6, 7] és az 1913-as népmozgalmi kötet [8], továbbá az 1910-es területhasználati és földjöveldelmi felmérés adatait elemzem [9]. A felhasznált források a különböző időszakokban eltérő számú település vizsgálatát teszik lehetővé. Ennek oka részben az, hogy az 1720-as összeírás és az 1784–1785-ös, valamint az 1910-es népszámlálás a teljes országterületre elérhető, míg az 1786-os összeírás Erdélyre nem terjedt ki, ráadásul az egyes mutatók sem azonos számú településre érhetőek el (hiszen nem volt mindenhol nemesség, rét, iskolamester stb.). Ez egyrészt azzal jár, hogy az elemszám változása önmagában befolyásolja az átlagértékek alakulását. Másrészt, főként a 18. századra igaz, hogy Erdély (különösen a Székelyföld) társadalmának szerkezete eltért az ország többi részeinek társadalmi jellemzőitől, valamint a domborzati és talajadottságok miatt a jellemző településméret, valamint területhasználat is sajátos volt (az Erdélyben 1750-re rekonstruálható területi különbségekről lásd: Demeter–Mikle 2022).

A területi folyamatok és a keresztösszefüggések, mögöttes mechanizmusok feltárásának kvantitatív eszközei sokrétűek; a területi statisztikai módszerek, komplex mutatók, valamint a térinformatika kínálja lehetőségek is széles körűek. A települési lélekszám szerepének elemzésére tehát számos közelítésmód, módszer áll rendelkezésre. A jelenlegi tanulmány céljaihoz mégis inkább a leíró statisztika használata illeszkedik jobban. Annak feltárásához, hogy a településméret miként függ össze a társadalom és gazdaság helyi jellegzetességeivel, nem annyira a különböző mutatók közötti korrelációs (vagy a többdimenziós regressziós) mintázatok feltárása visz közelebb, hanem sokkal inkább annak aprólékos „szétszalazása”, hogy az egyes mutatószámok és a lélekszám eloszlása milyen mintákat követett a vizsgált időszakban. Másként fogalmazva, bár az összetett statisztikai eljárások segítségével tömören magyarázható volna a különböző dimenziók egymással való együttmozgása, így azonban elsikkadna a tanulmány azon célja, hogy – az adatbázisból előállított változók eloszlásának részletes bemutatásával – átláthatóvá tegye a településszerkezettel együtt járó mintázatok változásait.

A települések adatait az egyes lélekszám-kategóriák szerint összesítve, azok átlagértékeit vetem össze.¹ Mivel a vizsgálatba bevont 18. századi források közül egyedül az 1784-es népszámlálásból állapítható meg pontosan a települési lélekszám, ezért az 1700-as évekre vonatkozó adatsorokat az 1784-es évre rekonstruálható településkategóriák szerint elemzem. Az alacsonyabb népességű településeket részletesebb bontásban mutatom be, mint a településállomány nagyobb lélekszámú részeit – ezzel célom, hogy a kistelepülések esetleges elkülönüléséről, belső differenciáltságáról részletesebb jellemzőket kaphassunk. A települési lélekszám-kategóriák országos léptéken mért átlagértékei mellett a vármegyéken belüli átlagértékeket is vizsgáltam, illetve a több vármegyére kiterjedő országrészek² belső differenciáltságát is elemeztem – tanulmányomban ez utóbbi beosztással foglalkozok részletesebben.

Az országos léptékről való elmozdulás lehetővé teszi a regionalitás, a földrajzi jellemzők szerepének értékelését. Emellett a vizsgált terület egységek belső egyenlőtlenségeinek elemzése rávilágíthat arra, hogy az azonos vármegyébe tartozó, de eltérő népességű települések között, vagy az azonos méretű, de az ország különböző részein található települések között van-e nagyobb eltérés az egyes mutatószámok értékeiben. A mélyebb elemzés és az összefüggések megvilágítása érdekében az országrészek szerinti átlagértékeken túl a települési léptéken kirajzolódó területi jellemzőkre, illetve a vizsgált mutatószámok települési szintű korrelációs mintáira is támaszkodom (lásd a következő írásokban közölt térképeket és táblázatokat: Demeter 2022, Mikle–Demeter 2022). Mivel célom, hogy tanulmányom eredményei a jelenlegi helyzet szempontjából is értelmezhetőek legyenek, az átlagértékeket a mai országterületen található településekre szűkítve is kiszámítottam, és ennek legfontosabb tanulságait a tanulmányt összefoglaló fejezetben közlöm. A jelenlegi országhatárok közötti vizsgálat a történeti Magyarországra elvégzett elemzés kontrollját is szolgálja, hiszen így a 18. és a 20. századra is közel azonos elemszámú település elemezhető (vagyis ki-küszöbölhető például az, hogy Erdély nem minden összeírásban szerepel).

Elemzésem forrásai közül a legrégebbi az 1720-as Regnicolaris conscriptio. Az összeírás egy modern adórendszer kialakításának megalapozását kívánta szolgálni. Ezen céljának több – jelen vizsgálat szempontjából is – lényeges következménye is kiemelhető. Egyrészt a benne közölt adatok sokszor nehezen vethetőek össze a későbbi (19–20. századi) adatokkal: az összeírás gyakran olyan ismérvekre kérdez rá,

¹ Az összeírásokban szereplő nyers adatokat az egyes vizsgálandó kategóriák szerint összegeztem, majd ezekből az összegekből számoltam a továbbiakban elemzett fajlagos mutatószámokat.

² A Központi Statisztikai Hivatal által 1910-re megadott beosztás alapján az egyes országrészeket a következő vármegyék és a területükön található törvényhatósági jogú városok alkották. Duna jobb partja: Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala vármegyék. Duna bal partja: Árva, Bars, Esztergom, Hont, Liptó, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc, Zólyom vármegyék. Duna–Tisza köze: Bács-Bodrog, Csongrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt–Kiskun vármegyék és Budapest. Tisza jobb partja: Abaúj-Torna, Bereg, Borsod, Gömör és Kishont, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén vármegyék. Tisza bal partja: Békés, Bihar, Hajdú, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Szilágy, Ugozca vármegyék. Tisza–Maros szöge: Arad, Csanád, Krassó-Szörény, Temes, Torontál vármegyék. Királyhágón túl: Erdély vármegyéi.

amelyek később irrelevánssá váltak, vagy időközben megszűnt jogi kategóriákra vonatkoznak. Mivel a *Conscriptio* az adózó népesség helyzetének felmérését célozta, ezért az összeírásakor nem törekedtek a teljességre, számos társadalmi réteg teljesen kimaradt az összeírásból, valamint a földek felmérése során is az úrbéri állományra koncentráltak (Dávid 1957, Faragó 1996). Az egyik legfontosabb következménynek ugyanakkor az tekinthető, hogy az összeírt adatok pontatlanok; az összeírást az érintett népesség bizalmatlansága, ellenállása övezte, illetve az összeírók is gyakran követtek el módszertani hibákat, következetlenségeket (Dávid 1957, Faragó 1996). Mivel az összeírás vármegyei szinten szerveződött, az eredményekben mutatkozó területi különbségek gyakran a megyehatárok mentén rajzolódnak ki (ez a többi 18. századi összeírásra is igaz). A *Conscriptio* összességében nem alkalmas a népesség számának megállapítására, azonban több társadalmi és gazdasági ismérv vizsgálatára igen, néhány forráskritikai és módszertani szempont figyelembevételével.

A 18. századi források közül kiemelendő a II. József által elrendelt, 1784–1785-ben végrehajtott népszámlálás, amely az első, teljességre törekvő, és viszonylag pontos adatokat (már ami a népesség számát illeti) eredményező magyarországi összeírásnak tekinthető (Thirring 1938, Acsádi 1957, Szántay 2014). Mindemellett a népszámlálásról is megállapítható, hogy a rögzített változók a hatalmi kontroll célját szolgálták: az előre meghatározott kategóriák és a fogalomhasználat is tükrözik, hogy a cenzus a katonai szolgálatra alkalmas (férfi-) népesség felmérésére, az adózási képesség megismerésére törekedett (Őri 2002). Emellett lényeges, hogy a különböző mutatók (társadalmi és népességi kategóriák) megbízhatóságának, az összeírásuk következetességének foka is egyenlőtlen (Faragó 2003, 2010). Részletes, gazdasági jellegű mutatókat tartalmaz az 1786-os „kancelláriai” összeírás, amely a népszámlálás adatainak kiegészítésére alkalmas. Az összeírásban közölt adatok kapcsán fontos kiemelni, hogy – 1720-hoz és 1784–1785-höz hasonlóan – az úrbéri kötöttségek alá tartozó népességre és földterületekre terjedt ki. Kiegészítő forrásként használható a 1773-as adatokat tartalmazó *Lexicon locorum*, amely az uralkodó nyelv és vallás adatai mellett az iskolamesterek, valamint a parókiák településenkénti számát rögzítette.

A vizsgálat szerkezeti vázát a források jellege, az általuk megszabott lehetőségek határozták meg. A 18. századi adatforrások nagy része a mezőgazdasági népesség társadalmi összetételének felmérésére alkalmas – az úrbéri kötöttségek alá nem tartozó csoportokat nem írták össze, így a kisiparral, kereskedelemmel foglalkozó, első sorban a városokban élő emberek felmérése elnagyolt volt. Az adatok egy része csak a 18. századra vizsgálható; például azok a jogi kategóriák, amelyek a jobbágyfelszabadítás előtt voltak érvényben, a 20. századra már nem elemezhetők. Ilyen mutatószámoknak tekinthetők az úrbéres népesség összetételére vonatkozó adatok: a teljes jobbágyok, illetve a zsellérek aránya egymást kiegészítő kategóriák, amelyek 1720-ra és 1786-ra érhetőek el (így a 18. században dinamikusan vizsgálhatók). Mivel mindkét összeírás esetén igaz, hogy a teljes jobbágyág összeírása következetesebb volt, mint a zselléréké, ezért az előbbi mutatót vizsgálom, a zsellérek arányának alakulására

nem térek ki. Ugyancsak a jobbágyfelszabadítás előtti kategóriának tekinthető a szabados és taksás népesség aránya, amely különleges státusú, kedvező, vagy elhanyagolható mértékű úrbéri terhek által érintett csoportot jelentett. Az úrbéres népesség helyzetére vonatkozó mutatószámok közül 1786-ban vizsgálható az úrbéri terhek alakulása: a kilenced, a robot (gyalog-, illetve ígásrobot külön-külön), a természetes járandóságok (ajándékok) értéke is elérhető erre a korszakra. Elemzésemben az úrbéres népességre (telkes jobbágyok, házas és házatlan zsellérek) jutó gyalogrobotnapok számát vizsgálom.³ 1720-ban és 1784-ben is szerepelnek a nemes és polgár kategóriák, azonban a két felmérésből számolható átlagértékek közötti eltérés nem a nemesek és a polgárok arányának időbeli változását jelzi; a Conscriptio végrehajtásakor a népesség némileg különböző csoportjait számolták ehhez a két csoporthoz, mint a II. József-féle népszámláláskor.⁴ Fontos és a településméret szerepének értékelése szempontjából ígéretes mutatók az iskolamesterek és a parókiák száma – ugyanakkor Erdély és Bánát teljesen kimaradt ezek összeírásából. A „kancelláriai” összeírás során a települések szintjén értékelték a földminőséget, amely során a termőföldeket kategóriákba sorolták, ahol az 1-es a legjobbat jelölte, az ennél nagyobb értékek pedig romló földminőséget jelentettek.⁵

A társadalmi és gazdasági jellemzők egy része dinamikusan vizsgálható, mivel a 18. századra és a 20. század elejére is elérhető olyan mutatószám, amely az adott dimenzióra utal; a korszakokon átívelő összehasonlításnak azonban számos buktatója van. Alapvető probléma, hogy a mutatók gyakran nem ugyanazt a tartalmat hordozták a 18. században, mint a későbbi korszakokban. Ez részben a felmérések eltérő céljára és módszertani hátterére vezethető vissza, számos esetben azonban az adott dimenzió jelentősége változott meg a jobbágyfelszabadítást követően. Módszertani szempontból nehézkes a területhasználati adatok egy részének dinamikus elemzése. A rétek, legelők, illetve a szántóművelés alatt álló területek aránya a vizsgált korszakok mindegyikében rekonstruálható, azonban a mutatók mértékegysége nem ugyanaz.⁶ Ennek ellenére ezek az ismérvek a gazdasági termelés helyi jellemzőiről, az egyes lélekszám-kategóriák közötti eltérésekről tájékoztatnak: a rétek és legelők nagyobb aránya az állattartás külterjes formáinak dominanciájára enged követ-

³ Az úrbéri terhek összetétele és súlyának alakulása például a társadalom rétegződésére és a helyi nagybirtok jellegére is utal. A magas települési robotteher a telkes jobbágyok nagyobb, a zsellérség kisebb hányadát jelzi. Szintén kimutatható, hogy bizonyos nagybirtokos területeken magasabb a robotnapok száma, bár ez nem volt általános (Demeter 2022).

⁴ 1720-ban csak az adózó nemességet írták össze, akik egy része jobbágytelken gazdálkodott, másik része pedig úgy kapott nemesi címet, hogy ahhoz nem tartozott földbirtok (ez utóbbi az úgynevezett armalista nemesség). Adatbázisunkban a nemességre vonatkozó 1720-as adatsort 1715-ös adatokkal is kiegészítettük, amely a kúriális nemeseket is tartalmazta. A II. József-féle népszámlálás összeírói a polgárságon nem kizárólag a szabad királyi városokban élő polgárságot értették, hanem azokat a falusi embereket is, akik elsősorban nem mezőgazdasági tevékenységből éltek (Thirring 1938).

⁵ A földminőséget az adóterhek megállapításához használták (és ezzel az összeírásban érintettek is többnyire tisztában voltak), ezért a mutató nem minden esetben tekinthető megbízhatónak. Ezzel együtt mégis fogódzót ad az életszínvonal, a gazdasági termelés színvonalának becslésére.

⁶ A 18. században a szántóföldek területét köblös, a réteket kaszás, a szőlőkét kapás földben adták meg.

keztetni a 18. században ugyanúgy, mint a 20. század elején. A szántóművelés arányának időbeli emelkedése pedig az áru-, a gabonatermelés jelentőségének növekedésére mutat rá. A szántóknak a földműves népességre jutó területe ugyancsak hosszú időtávon elemezhető: 1720-ra és 1786-ra is meghatározható a földművesekre jutó szántó mérete (1720-ban ide sorolható a nemesség, a mezővárosi polgárság, a telkes jobbágyság, a zsellérek, valamint a szabados és taksás népesség, 1786-ban a telkes jobbágyság, valamint a házas és a házatlan zsellérek), 1910-re pedig a mezőgazdasági népességre (keresőkre és eltartottakra) jutó szántóterület állapítható meg.⁷

A társadalom jellemzői közül dinamikus vizsgálatra alkalmas a vándorlás alakulása. A vándorlások irányát a 18. században az idegenek, illetve a távollévők aránya (1784–1785) adják meg, a vándorlás hatása a népmozgalmi adatokból [8] kiszámítható. A II. József-féle népszámlálásban a távollévő és idegen népesség felmérése csak a férfiakra terjedt ki, továbbá az idegenek között azokat írták össze, akik a census előtt legfeljebb tíz évvel költöztek az adott településre (Thirring 1938, Faragó 1998, Szántay 2014), ami miatt ez a mutató „fenntartásokkal” elemezhető, de a vándorlási trendek feltárásához ezzel együtt is fogódzót ad. Szintén óvatosságra int a 18. századi vándorlási adatok értelmezésekor, hogy a korábbi, forráskritikai igényű kutatások is a II. József-féle népszámlálás ismertetett módszertani korlátaira mutattak rá, továbbá arra, hogy az egyéb, települési szintre elérhető korabeli források alapján a vándorlási mintákat sokszor olyan helyi jellegzetességek alakították, amelyek csak kisebb földrajzi léptékű (háztartási, illetve egyéni szintű) mélyfúrásokkal tárhatók fel (Faragó 1997, 1998). Korszakokon átívelően becsülhető a jellemző beépítési mód, a településmorfológia változása. 1784-ben és 1910-ben is felmérték a házak számát, amely mindkét népszámláláskor lakóépületet (nem pedig lakást) jelentett. A II. József-féle népszámlálás megadta a „családok” számát, amely alatt az egy háztartásban élőket értették; ez gyakorlatilag megegyezett a lakások számával (Thirring 1938). Így 1784-ben az egy házra jutó „családok” száma alapján a lakóépületekre jutó lakások száma becsülhető, 1910-ben pedig a lakóházra jutó népesség száma alapján következtethetünk a városias és falusias lakóépületek arányára.

Röviden érdemes kitérni azokra a mutatókra is, amelyek kimaradtak az elemzésből. A népesség 18. századi korösszetételének mérésére alkalmas a II. József-féle népszámlálásban közölt gyermekek és serdülők aránya. Mivel az 1784-es népszámlálás idején a fiatalok összeírása a hadra fogható népesség felmérését célozta, ezért az összeírás szempontjai eltértek a 20. századi felmérések módszertanától. A gazdasági termelés jellemzőire utalhatnak a nem mezőgazdasági tevékenységek mutatói, amelyek azonban a 18. században csak kevés településre érhetők el (sokkal kevesebbre, mint ahány helyen ilyen jellegű termelés zajlott), így jelen vizsgálatból kimaradtak: a malomból származó jövedelem mellett a mészárszékből, a kocsmából, továbbá az

⁷ Az egyes összeírások ugyanakkor nem egységes szempontok szerint határozták meg az összeírandó földterületet. Amíg a 18. századi felmérésekben csak az úrbéres földeket jegyezték fel (gyakran azt is hiányosan), az 1910-es területhasználati és földjövvelmi felméréskor minden földet rögzítettek és kategorizáltak.

iparból és a kereskedelemből származó jövedelem is szerepeltek az 1720-as összeírásban. A területhasználati adatok közül a 18. században elemezhető az irtásföldek kiterjedése (a rétek és a szántók külön-külön): a mutató többféle helyi jellegzetességre is utalhat, így részletes elemzése meghaladná jelen vizsgálat kereteit. A *Lexicon locorum* 1773-ra, a Vályi-féle helységnévtár pedig 1797-re teszi lehetővé a települések nyelvi és etnikai jellegének megállapítását, így ezek az ismérvek is a 18. századtól a 20. századig követhetők nyomon. E mutatókkal azért sem foglalkozom részletesebben, mert a nemzetiségek területi megoszlása jól feltárt, a földrajzi dimenzió mellett a települési szerepkör mentén is (például a városokban élő német nyelvű polgárság), így ennek elemzése kevés újdonsággal szolgálna. Ezzel együtt a nyelvi, felekezeti hovatartozásból eredő kulturális különbségek számos egyéb társadalmi és gazdasági mintát is magyaráznak (Győri 2003), így elkerülhetetlen, hogy a vonatkozó szakirodalom segítségével ezeknek a dimenzióknak a szerepét is kibontsuk a településállomány differenciáltsága mögött meghúzódó okok jobb megértése érdekében.

Amíg az 1880-as népszámlálási adatokat csak a települési lélekszám változásainak rekonstruálására használom,⁸ addig az 1910-es népszámlálás adatai segítségével a településállományon belüli egyenlőtlenségek összetett elemzését végzem el. A 18. századra és a 20. század elejére is vizsgálható dimenziókat több, 1910-es mutatószámmal is kiegészítettem. Ez közelebb vihet annak megválaszolásához, hogy történt-e elmozdulás a településállomány differenciáltságának fokában a 18. és a 20. század között, továbbá a vizsgált mutatók körének bővítése a jelenlegi helyzet szempontjából is releváns információkkal szolgálhat. Az 1901 és 1910 közötti népmozgalmi adatok alapján például vizsgálható a népesség orvosi ellátottságának helyzete (orvoslatta holtak száma), az egészségügyi állapot (csecsemőhalandóság), az 1910-es népszámlálás alapján az írni-olvasni tudók arányának alakulása, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek fontos ismérvei. Kiemelendő azonban, hogy a vizsgálható dimenziók számának növekedése nehezíti a hosszú távú változások értékelését, mivel a mutatószámok szaporodása magában hordozhatja, hogy (látszólag) a differenciáltság foka is növekszik.

A településállomány összetétele és változásai, 1784–1910

A II. József-féle népszámlálásból rekonstruálható⁹ tényleges népességszám alapján a települések lélekszám szerinti eloszlása a 18. század végén nagyban hasonló területi különbségeket mutatott, mint napjainkban (Függelék F1. ábra). Míg a legkisebb települések a hegy- és dombvidékeken csoportosultak, elsősorban az országnak a török hódoltság által nem érintett területein, addig az Alföldön a nagyobb lélekszá-

⁸ Az 1880-as évmetszet beillesztésével rekonstruálhatók a 19. század második felében, különösen annak utolsó két évtizedében zajló összetett változások (Beluszky 1999, Szulovszky 2021) településállományra gyakorolt hatásai.

⁹ A népszámlálás során a jogi (de jure) népességet jegyezték fel, azonban a távollevő és idegen népesség számának segítségével viszonylag pontosan megállapítható a települések tényleges népessége (Thirring 1938).

mú települések voltak túlsúlyban. Ennek a jellegzetes területi eloszlásnak a szerepét lényeges szem előtt tartani az adatok további értékelésekor is: kérdés ugyanis, hogy a mezőgazdasági területhasználat, a művelési ágak különbségei a települési lélekszám, vagy a természetföldrajzi adottságok miatt differenciálódnak inkább. Ugyanígy, a nagyobb lélekszámú települések súlya az Alföldön nagyobb, ahol a 18. századi telepítések következtében jellegzetes társadalmi és gazdasági ismérvekkel találkozunk, azonban ezen települések elkülönülésének hátterében nemcsak a településméret, hanem a speciális történeti fejlődés is állhat.¹⁰

A településállomány 60%-a, több mint 7200 falu esetén írtak össze 500 főnél kevesebb népességet 1784-ben; ezeken a településeken az összeírt népességnek azonban mindössze a negyede élt (1. táblázat). Legnagyobb elemszámú kategória a 200 és 300 fő közötti településeké volt; ide több mint 1800 település sorolható. Az 500 és 1000 fő közötti települések száma több mint 3000 volt. Amíg a legnépesebb, 1000 és 2000 fő közötti kategóriában több mint 1000 település foglalt helyet, addig a 2000 fő fölötti kategóriákban mindössze 415 település volt, ezzel szemben a 2000 fő fölötti településeken az összeírt lakosság több mint 24%-a élt.

Annak felmérése érdekében, hogy ez a területi kép mennyire volt stabil, érdemes megvizsgálnunk, hogy a települések mekkora része váltott lélekszám-kategóriát 1784 és 1910 között.¹¹ Az előzetesen meghatározott kategóriák szerinti vizsgálat¹² azt mutatja, hogy az 1780-as és az 1870-es évek között a települések nagy része nem, vagy csak csekély mértékben váltott kategóriát. A településállomány bő ötöde, több mint 2640 település egyáltalán nem, további 23%-a, nagyjából 3000 település pedig csak elhanyagolható mértékben volt a települési lépcső más szintjén 1880-ban 1784-hez képest. Az utóbbi kategóriába azok a települések sorolhatók, ahol legfeljebb 100 fős elmozdulás történt felfelé vagy lefelé a települési népességi rangsorban. A kismértékben elmozduló települések többségében, közel 2400 településen legfeljebb 100 fős volt a népességgyarapodás, és mindössze 617 településen írtak össze legfeljebb 100 fővel többet 1784-ben, mint száz évvel később. Nem meglepő, hogy a települési lépcsőn történt kategóriaváltások zöme növekvő települési lélekszámot tükröz: miközben kevesebb mint ezer esetben fordult elő a települési lépcsőn lefelé

¹⁰ A 20. század elejének *fejlettség*i különbségeiben az Alföld központi területeinek speciális történeti fejlődése (amely a településállomány jellemzőit is alakította) olyannyira meghatározó volt, hogy Beluszky Pál (2000) vizsgálatai alapján ez a terület ekkoriban kifejezetten magas modernizációs mutatókkal rendelkezett. Győri Róbert (2003) ugyanakkor rámutatott, hogy az Alföld modernizációjának (tanulmányában az írni-olvasni tudást használta proxyként) magasabb foka elsősorban a nagyobb lélekszámú települések túlsúlyából (a kistelepülések alacsony számából) ered.

¹¹ A 18. századi adatok összevetése a 19. század végi és 20. század eleji adatokkal a települési lépcső „stabilitásának” vizsgálata mellett a II. József-féle népszámlálás adatainak kontrollját is szolgálja: abban az esetben, ha jelentős az egyenetlenség az elemzett különböző összeírások települési szintű adataiban, fokozottan szem előtt kell tartanunk a 18. századi források korlátozott összehasonlíthatóságát.

¹² Figyelembe kell venni, hogy az alkalmazott kategóriahatárokat a vizsgálat említett céljai mentén jelöltem ki, tehát a településállományban bekövetkezett kategóriaváltások nem a települések lélekszámának abszolút változását tükrözik. Másképpen fogalmazva, az a település, amelyik 1784-ben 500 fős lélekszámú volt, 1910-ben pedig 800 fős, több lépcsőt lépett feljebb a települések népességszám szerinti rangsorában, mint az, amelyikben 1784-ben 11 ezer, 1910-ben pedig 19 ezer főt írtak össze.

mozdulás, addig a településállomány több mint 72%-a magasabb lélekszám-kategóriában volt a 19. század végén, mint a 18. században.¹³

1. táblázat

A településállomány összetétele, 1784
Composition of the settlement stock, 1784

Lélekszám-kategória, fő	Települések		Népesség	
	száma	megoszlása, %	száma, fő	megoszlása, %
– 100	897	7,7	50 769	0,7
101– 200	1 614	13,8	248 448	3,5
201– 300	1 839	15,7	461 457	6,5
301– 400	1 588	13,6	555 092	7,8
401– 500	1 274	10,9	572 048	8,0
501– 600	998	8,5	547 594	7,7
601– 700	748	6,4	485 558	6,8
701– 800	526	4,5	393 390	5,5
801– 900	437	3,7	371 362	5,2
901– 1 000	301	2,6	285 499	4,0
1 001– 2 000	1 066	9,1	1 426 462	20,1
2 001– 3 000	225	1,9	538 159	7,6
3 001– 4 000	72	0,6	244 470	3,4
4 001– 5 000	38	0,3	170 480	2,4
5 001– 6 000	24	0,2	130 458	1,8
6 001– 7 000	10	0,1	62 956	0,9
7 001– 8 000	11	0,1	81 283	1,1
8 001– 9 000	8	0,1	67 727	1,0
9 001–10 000	6	0,1	56 847	0,8
10 001–20 000	15	0,1	215 257	3,0
20 001–	6	0,1	146 611	2,1
Összesen	11 703	100,0	7 111 927	100,0

Az országban a 19. század utolsó harmadában felgyorsuló sokrétű szerkezetváltás – a mezőgazdasági termelés kapitalizálódása, az árutermelés szerepének növekedése, a folyószabályozási munkálatok lezárultával a mezőgazdasági területhasználat módosulása, a bányászati és ipari termelés jelentőségének növekedése, a vasúthálózat kiépülése – nem csupán a paraszti társadalom életfeltételein (Szulovszky 2021), de a településállományon is nyomot hagyott (Beluszky 1999). Bár a települések lélekszám-kategóriák szerinti összetétele 1880 és 1910 között kisebb mértékben módosult, mint 1784 és 1880 között, azonban jelentős részük így is kategóriát váltott: az 1880-at követő három évtizedben a települések 36,5%-a váltott pozíciót szignifikáns mértékben, miközben 39%-a egyáltalán nem, 25%-a legfeljebb 100 fővel mozdult el felfelé, vagy lefelé a lélekszám-kategóriák tekintetében.

¹³ A lefelé történő elmozdulás persze nem feltétlen jelenti azt, hogy az adott településen ténylegesen csökkent a lélekszám, számos esetben az összeírások módszertani különbségei, illetve a közigazgatási változások állnak a háttérben. Például 104 olyan település volt, amelyek az 1784-es összeírásban még önálló lakott helyként szerepeltek, azonban az 1880-as népszámlálás idejére valamely közeli városhoz vagy faluhoz csatolták.

A 18. és 19. századi, 20. század eleji összeírások által kimutatott területi jellemzők ennek megfelelően összhangban vannak egymással. Míg a kistelepülések zöme mindhárom időpontban javarészt a hegy-, illetve dombvidékeken helyezkedett el, addig az országnak a török hódoltság által érintett területein a nagyobb települések voltak többségben. Ha az 1910-es népszámlálásban is közölt, országrész szerinti beosztás alapján vizsgáljuk a településállomány földrajzi különbségeit, megállapítható, hogy 1910-ben a legalacsonyabb, 500 fő alatti népességekategóriába tartozó települések túlnyomórészt a Tisza jobb partján találhatók, ugyanakkor a Duna jobb és bal partjának vármegyéiben is jelentős hányaduk helyezkedett el (2. táblázat). Az 500 és 2000 fő közötti települések esetén ugyanakkor már Erdély (Királyhágón túl) vármegyéi is fontosnak tekinthetők, de ilyen települések Erdéllyel közel azonos arányban voltak a Duna jobb partján is, miközben a Duna bal partján és a Tisza jobb partján már csak 10–20%-uk helyezkedett el. A 2000 fő feletti kategóriák zömében leggyakoribbak a Duna–Tisza közti települések voltak, de a Duna jobb partján, illetve a Tisza bal partján is megtalálhatók voltak.

2. táblázat

A települési lélekszám-kategóriák területi megoszlása, 1910
Spatial distribution of settlement population categories, 1910

Lélekszám-kategória, fő	Duna		Duna–Tisza köze	Tisza		Tisza–Maros szöge	Királyhágón túl	Összesen, darab
	jobb partja	bal partja		jobb partja	bal partja			
– 100	11,7	44,7	0,0	41,5	0,0	1,1	1,1	94
101– 200	21,2	26,7	0,0	39,5	2,0	1,8	8,8	603
201– 300	24,6	24,2	0,2	30,4	4,0	2,5	14,1	1 021
301– 400	24,6	23,8	0,3	25,0	7,8	3,4	15,2	1 152
401– 500	22,7	19,9	0,5	23,4	9,2	4,7	19,5	1 114
501– 600	20,4	19,3	0,3	20,1	12,8	5,0	22,1	1 067
601– 700	23,0	14,9	0,6	19,1	11,9	6,7	23,9	897
701– 800	22,3	16,5	1,4	17,7	13,9	7,7	20,6	807
801– 900	21,9	16,5	2,2	13,4	13,3	7,4	25,2	647
901– 1 000	21,8	14,9	3,0	10,3	14,0	9,9	26,1	564
1 001– 2 000	23,3	14,6	3,9	10,6	14,2	11,5	22,0	2 768
2 001– 3 000	18,5	12,4	13,2	7,4	14,9	19,2	14,4	839
3 001– 4 000	12,3	11,7	22,6	5,4	17,8	18,9	11,2	349
4 001– 5 000	16,7	9,9	23,6	4,9	12,8	19,7	12,3	203
5 001– 6 000	9,4	9,4	34,0	4,7	18,9	17,9	5,7	106
6 001– 7 000	18,6	6,8	22,0	11,9	11,9	11,9	16,9	59
7 001– 8 000	8,3	10,4	41,7	2,1	12,5	14,6	10,4	48
8 001– 9 000	18,2	6,1	27,3	0,0	15,2	12,1	21,2	33
9 001–10 000	4,0	8,0	36,0	4,0	36,0	8,0	4,0	25
10 001–20 000	8,1	12,8	33,7	9,3	18,6	9,3	8,1	86
20 001–30 000	14,8	0,0	44,4	0,0	22,2	14,8	3,7	27
30 001–40 000	21,4	0,0	50,0	0,0	14,3	7,1	7,1	14
40 001–50 000	28,6	0,0	14,3	28,6	14,3	0,0	14,3	7
50 001–	0,0	9,1	45,5	0,0	18,2	18,2	9,1	11
Összes kategória	21,7	17,7	4,4	17,7	11,5	8,3	18,7	12 541

A településállomány 18. századi differenciáltsága

A 18. században a mezőgazdasági népesség összetételére utal a telkes jobbágyok aránya. A mutató a települési lépcső mentén egyenlőtlenül oszlott meg 1720-ban (3. táblázat) és 1786-ban is (4. táblázat). Bár az 1786-os összeírásból a sajátos társadalmi jellemzőkkel rendelkező erdélyi települések kimaradtak, mindkét adatforrás hasonló összefüggésre enged következtetni: az összeírások alapján a telkes jobbágyok aránya az alacsonyabb lélekszámú településeken volt a legmagasabb. Míg az erdélyi adatokat is tartalmazó 1720-as összeírás alapján a 2000 fő alatti kategóriákban 59 és 71% közötti volt az arányuk (illetve a 9 és 10 ezer fő közötti kategóriában 69%), addig az Erdélyt nem tartalmazó 1786-os összeírásban a 2000 fő alatti kategóriák esetén 65–73% közötti arányokkal találkozunk. Mindkét időpontról megállapítható, hogy egyrészt a 2000–3000 fős lélekszám fölött (a 9 és 10 ezer fő közötti kategória kivételével) jelentősen csökkent a jobbágyság aránya, másrészt az ennél kisebb kategóriáknál nem mutatható ki egyértelmű tendencia az arányok változásában.

3. táblázat

A lélekszám-kategóriák fontosabb mutatói, 1720 Significant indicators of population categories, 1720

Lélekszám- kategória, fő	Telkes jobbágyok	Szabados és taksás népesség	Nemesek	„Polgárok”	Mező- gazdasági népességre jutó szántók, köblös/fő	Szántóra jutó rétek aránya, %
	aránya, %					
– 100	59,1	13,4	4,4	4,4	7,3	28,8
101– 200	61,1	13,8	5,2	0,0	10,7	21,8
201– 300	63,9	7,7	3,6	0,1	10,4	22,7
301– 400	64,5	5,8	3,1	0,3	9,9	23,2
401– 500	65,7	4,0	2,6	1,1	10,6	22,7
501– 600	64,5	5,3	3,7	0,7	10,1	24,7
601– 700	68,5	4,2	2,7	0,9	10,6	23,6
701– 800	68,6	2,9	2,3	1,9	11,1	22,0
801– 900	70,4	1,4	3,7	1,5	12,3	21,0
901– 1 000	70,6	1,3	2,1	3,3	11,7	20,1
1 001– 2 000	66,1	4,3	3,3	8,0	12,3	19,6
2 001– 3 000	49,9	10,1	3,0	20,8	10,2	18,3
3 001– 4 000	41,4	12,2	7,7	22,2	10,5	16,3
4 001– 5 000	23,9	8,8	4,5	47,1	4,7	28,5
5 001– 6 000	13,4	3,0	1,8	63,9	6,6	18,0
6 001– 7 000	17,2	25,5	1,2	35,6	16,2	13,8
7 001– 8 000	31,5	7,6	8,0	44,7	23,1	12,7
8 001– 9 000	18,9	2,0	5,1	64,0	4,2	18,6
9 001–10 000	69,4	0,0	8,5	14,5	12,0	16,3
10 001–20 000	4,3	6,4	7,5	65,2	5,6	9,2
20 001–	14,5	0,0	4,5	71,0	2,0	51,9
Összesen	58,0	5,8	3,6	11,2	10,4	21,2

A településméret több országrészben is hasonló módon befolyásolta a telkes jobbágyok arányának alakulását, mint az országos léptéken. A Duna bal partjának és a Tisza jobb partjának vármegyéiben 1720-ban (Függelék F2. ábra) és 1786-ban (Függelék F3. ábra) is ugyanaz a trend mutatkozott. Néhány országrészben ugyanakkor csak az 1720-as adatsorok vágtak egybe az országos adatokkal: a Duna jobb partja, a Tisza bal partja és a Tisza–Maros szöge is ide sorolható. A Duna–Tisza között 1720-ban a 2000 fő alatti települések zömében nagyon magas volt a telkes jobbágyok aránya (hasonlóan az országoshoz), azonban itt az ennél népesebb kategóriák némelyikében is magas arányszámokkal találkozunk. Ebben az országrészben ugyanakkor 1786-ban az 5000 főnél népesebb településkategóriák zömében is meghaladta az országos átlagot a telkes jobbágyok aránya. Erdély esetén csak 1720-ra elérhető a mutatószám, amelynek alakulása nem mutatott összefüggést a településmérettel (600 és 4000 fő között egységesen magas, de a legmagasabb Fehérvölgy településen volt, ahol 1720-ban 138 összeíróból 133 volt telkes jobbágy, 1784-ben azonban 8300 fő volt a település tényleges népessége).

4. táblázat

A lélekszám-kategóriák fontosabb mutatói, 1786
Significant indicators of population categories, 1786

Lélekszám-kategória, fő	Telkes jobbágyok aránya, %	Úrbéres népességre jutó gyalog- robot, nap/fő	Földminőség, osztály	Mezőgazda- sági népesség- re jutó szántó, kataszteri hold/fő	Szántóra jutó rétek aránya, %
– 100	71,9	35,45	2,60	7,48	35,6
101– 200	72,7	40,30	2,29	8,08	29,9
201– 300	72,6	39,04	2,09	8,10	32,0
301– 400	69,1	38,37	1,99	7,93	32,4
401– 500	69,6	44,13	1,97	8,12	31,8
501– 600	66,9	37,53	1,93	8,30	28,7
601– 700	66,8	36,22	1,90	8,45	30,1
701– 800	69,3	37,35	1,94	8,64	53,2
801– 900	67,1	35,96	1,86	9,48	25,4
901– 1 000	68,1	33,59	1,82	8,16	28,8
1 001– 2 000	64,7	32,59	1,86	8,81	27,2
2 001– 3 000	53,7	25,85	1,83	7,77	29,0
3 001– 4 000	49,2	24,80	2,07	7,37	26,8
4 001– 5 000	34,0	19,56	2,00	4,93	24,4
5 001– 6 000	45,6	11,50	1,45	2,81	34,5
6 001– 7 000	36,2	15,96	1,50	5,13	29,5
7 001– 8 000	49,5	26,96	1,17	7,62	44,0
8 001– 9 000	41,1	22,53	2,00	4,29	18,1
9 001–10 000	37,7	17,37	1,25	5,88	39,9
10 001–20 000	28,6	8,59	1,00	0,83	307,8
Országos átlag	64,3	34,16	2,03	8,13	30,9

Megjegyzés: Az 1786-os összeírásban nem közöltek adatot a hat darab, 20 000 fő feletti településre.

A szabados és taksás népesség eloszlása nem mutatott trendszerű jelleget a települések lélekszám-kategóriái mentén 1720-ban (3. táblázat). A legkisebb arányuk a 800 és 1000 fő közötti településeken volt (1%), de a 300 és 2000 fő közötti kategóriák mindegyikében 6% alatt maradt; emellett arányuk több másik kategóriában is hasonlóan alacsony volt. A 6000 és 7000 fő közötti települések kiugró (25% fölötti), aránya mellett a többi kategóriában a 9% és 18% közötti értékek gyakoriak. Az országrészeken belül a mutató alakulása a Dunántúlon hasonlított leginkább az országosan jellemző egyenlőtlenségekhez. A Duna–Tisza közén és a Tisza–Maros szögén a 2000 fő alatti kategóriákban általában alacsonyabb, az ennél nagyobb településeken az országosnál jóval magasabb volt. Ezzel (és az országos trendekkel) ellentétes irányú összefüggés mutatkozott a településméret és a szabados népesség aránya között Erdély vármegyéiben: a 600 fő alatti településeken az országost jóval meghaladó arányban éltek, míg az ennél népesebb településeken kisebb arányban.

5. táblázat

A lélekszám-kategóriák fontosabb mutatói, 1784
Significant indicators of population categories, 1784

Lélekszám-kategória, fő	Nemesek	Polgárok	Távollé- vők	Idegenek	Vándorlási különbözet		Lakóházra jutó „családok”
	aránya, %				fő	aránya, %	
– 100	3,7	0,3	2,9	3,8	430	0,8	1,15
101– 200	3,0	0,2	2,2	1,8	–1 055	0,4	1,17
201– 300	3,0	0,2	1,9	1,5	–2 121	0,5	1,19
301– 400	2,8	0,2	1,8	1,4	–2 114	0,4	1,20
401– 500	2,4	0,2	1,8	1,2	–3 004	0,5	1,21
501– 600	2,7	0,3	1,7	1,3	–2 595	0,5	1,22
601– 700	3,3	0,3	1,6	1,2	–1 773	0,4	1,22
701– 800	2,4	0,3	1,6	1,3	–1 057	0,3	1,24
801– 900	2,9	0,3	1,5	1,2	–980	0,3	1,23
901– 1 000	2,3	0,7	1,7	1,3	–1 030	0,4	1,30
1 001– 2 000	2,4	0,8	1,4	1,3	–2 392	0,2	1,26
2 001– 3 000	2,2	2,5	1,6	1,7	611	0,1	1,25
3 001– 4 000	2,0	3,7	1,6	2,2	1 415	0,6	1,26
4 001– 5 000	2,0	3,9	1,7	2,3	1 039	0,6	1,34
5 001– 6 000	1,1	4,6	1,8	4,0	2 832	2,2	1,40
6 001– 7 000	1,8	3,5	1,7	4,4	1 709	2,7	1,34
7 001– 8 000	2,1	3,7	1,5	2,9	1 179	1,5	1,26
8 001– 9 000	2,1	4,2	1,2	3,4	1 496	2,2	1,28
9 001–10 000	1,8	1,5	1,1	2,8	1 006	1,8	1,42
10 001–20 000	2,6	5,2	1,5	4,4	6 343	2,9	1,52
20 001–	1,3	4,7	1,5	6,5	7 301	5,0	1,81
Országos átlag	2,5	1,2	1,6	1,7	7 240	0,1	1,26

A nemesek aránya 1720-ban 9, 1784-ben 4% alatti mindegyik településkategóriában (3. táblázat, 5. táblázat). Amellett, hogy egyik időpontban sem mutatkozott csökkenő vagy növekvő tendencia a településnagyság változásával, a legkisebb tele-

püléseken mindkét összeírás alapján a kistelepülési átlag feletti arányokkal találkozunk: 1720-ban a 200 fő alatti településeken, 1784-ben a 100 fő alatti településeken volt némileg nagyobb a nemesek aránya, mint a többi, kis lélekszámú településen. Miközben 1784-ben az összes többi kategóriában 1–3% közöttiek az arányok, addig 1720-ban a 3000 és 4000 (7,7%), illetve a 7000 és 20 000 fő (4,5–8,5%) közötti településeken volt a legmagasabb a nemesek aránya. A legkisebb, 200 fő alatti településeken a nemesség jelenléte szinte kizárólag a Dunántúlra és Erdélyre volt jellemző 1720-ban. A közepes (800 és 2000 fő közötti) méretű falvakban a Tiszántúlon, az ennél nagyobb (2000 és 6000 fő közötti) településeken a Tiszántúl mellett főleg a Tisza jobb partján élt nemesség. A 7000 fő fölötti falvak és mezővárosok népességében az északnyugati országrész mellett a Dunántúlon, valamint az Alföld középső területein volt számottevő a nemesség aránya, de az utóbbi területen a kistelepülésekről szinte teljesen hiányzott a nemesség (Függelék F4. a) ábra). A Tisza–Maros szög új telepítésű falvaiban a nemesek aránya elenyésző volt. 1784-ben a nemesek aránya valamennyi országrészben az országos átlaghoz hasonlóan alakult.

Bár a „polgárok” arányában a két összeírás között jelentős a diszharmonia – mivel 1720-ban az összeírtak száma a ténylegesnél jóval kevesebb volt, ezért 1784-ben egy nagyságrenddel kisebb arányszámokkal találkozunk –, mindkét vizsgált időpontban jól elkülönülnek a 2000 fő alatti és az afölötti települések értékei. Az országrészek túlnyomó többségében (egymással összevetve) szinte azonos a „polgárok” arányának eloszlása 1720-ban (F4. b) ábra); a Tisza–Maros szöge jelentette az egyetlen kivételt, ahol csupán Aradon írtak össze polgárokat. Az 1784-es népszámlálás ugyancsak nagyon hasonló arányban talált polgárságot a legtöbb országrész azonos lélekszám-kategóriába tartozó településein (Függelék F5. ábra). Alacsony arányok jellemezték a Tisza–Maros szögének településeit, ahol a legnagyobb településeken is 3% alatti az arányszám.

Bár első ránézésre az (országos értékek alapján) a polgárság és a teljes jobbágy-ság arányának alakulása egymással szorosan összefügg (kvázi egymás „tükörképei), részletesebb területi bontásban azonban láthatóvá válik, hogy a két adatsor együttmozgása nem törvényszerű. A két adatsort alkotó arányok összege 1720-ban a legtöbb országrészben 70% feletti volt a lélekszám-kategóriák zömében, vagyis a polgárok és a jobbágyok aránya a falusi és a mezővárosi jogállású települések elkülönülését képezte le. Ugyanakkor Erdély kistelepülésein a polgárság hiánya nem járt együtt a jobbágy-ság magasabb arányával, valamint az Alföld középső területén a 3000 és 7000 fő közötti falvak, valamint mezővárosok esetén is hasonló összefüggés figyelhető meg. A legrészletesebb, települési léptékű elemzés rámutat, hogy 1720-ban meglehetősen gyenge (–0,09-es korrelációs együtthatóval leírható) fordított irányú kapcsolat volt a két mutatószám között (Mikle–Demeter 2022). Hasonló a helyzet 1784/1786-ban is: a jobbágyok és a „polgárok” országos arányai látszólag fordított irányú együttmozgást mutatnak, azonban a legtöbb országrészben gyengébb a kap-

csolat. Ez a települési léptékről is megállapítható: a két mutató közötti korreláció – 0,173-es erősségű (Demeter 2022).

Az úrbéri terhek különbségeiről tájékoztat, és közvetve utal a birtokviszonyok, valamint a helyi társadalom szerkezetére a gyalogrobotnapok számának alakulása. Települési szinten jellemzően ott volt nagyobb a robotteher, ahol a jobbágyok aránya magasabb volt (0,411-es erősségű korreláció), valamint nagyobb volt az egy úrbéresre jutó (0,780-as korrelációs együttható), illetve a teljes jobbágyokra jutó szántó (0,542-es koefficiens) mérete (Demeter 2022). Az úrbéresekre (telkes jobbágyokra, házas és házatlan zsellérekre) jutó robotnapok száma a településkategóriák szerint egyenlőtlenül oszlott meg 1786-ban (4. táblázat). A 2000 fő alatti településeken átlagosan 33 és 44 nap közötti, miközben az ennél népesebb falvakban és városokban alacsonyabb, 8 és 27 nap közötti értékek számíthatók. A Duna jobb és bal partjának, illetve a Tisza jobb partjának vármegyéiben ugyancsak a robotnapok számának csökkenése mérhető a 2000 fő feletti településeken (Függelék F6. ábra).

A Dunántúlon belül elsősorban néhány nagybirtokkövetben – Somogy, Baranya vármegye településein, valamint Moson vármegyében, Sopron és Vas vármegyék keleti részében – volt magas a robotteher. A szintén nagybirtokos Fejér vármegyében ugyanakkor alacsony értékek mérhetők; igaz, a jobbágyok aránya is alacsonyabb volt. A Duna bal partján a Csallóközben, valamint a Kis-Dunától északra fekvő településeken, továbbá Hont vármegye területén magas volt a mutató értéke. A Duna–Tisza között egészen a 8000 főig terjedő lélekszám-kategóriáig magas számokat rögzítettek, és csak 9000 fő felett csökkent határozottabban a robotnapok száma. Az Alföld ezen részén belül elsősorban a Bácskában (a magas jobbágyarányt mutató településeken) volt magas a robotnapok fajlagos száma, a Kiskunságban ugyanakkor nagyon alacsony volt, bár több itteni település adatait össze sem írták. A Tisza bal partjához tartozó településeken országos összehasonlításban alacsony volt a mutatószám szórása (16 és 34 nap közötti), amelynek alakulása nem mutatott összefüggést a településmérettel. Itt Bihar vármegye hegyvidéki településein volt alacsonyabb a mutató (főleg ott, ahol a teljes jobbágyok aránya is elenyésző volt), Szatmár és Szilágy vármegyében pedig magasabb. A frissen telepített, kamarai és magánnagybirtokok által uralt Tisza–Maros szögében a gyalogrobot a legtöbb lélekszám-kategóriában az országosnál jóval alacsonyabb volt, vagyis itt a zömében teljes jobbágyok által lakott településeken is nagyon alacsonyak voltak az úrbéri terhek (a gyalogrobot mellett az ígásrobot és a természetbeni járandóságok értéke is elenyésző volt).

Az 1786-os összeírásban szereplők közül 8510 településre elérhető földminőségi mutató a 18. századi lélekszám-kategóriák alapján egyenlőtlenül oszlott meg: az 500 fő alattiakban a mutató átlaga 2-es, vagy afeletti (a 100 fő alatti településeken inkább a 3-ashoz közelít), az 500 és 3000 fő közötti kategóriákban a másodosztályúnál valamivel jobb volt a földminőség átlaga (4. táblázat). Magasabb (2-es körüli) volt még a mutató átlagértéke a 3000 és 5000 fő közötti, illetve a 8000 és 9000 fő közötti

településeken. A legjobb földek ugyanakkor a 9000 fő feletti településeken voltak, ahol túlnyomó részük első osztályú volt (10 ezer fő felett az összes településen ez a helyzet). A földminőség a 18. századi attribútumok zömével nem mutatott együttmozgást a települési léptéken: csak az úrbéresekre jutó gyalogrobotnapok számával (–0,182-es korreláció), valamint a II. József-féle népszámlálásból számított jobbágyság arányával (0,162-es koefficiens) mutatott gyenge kapcsolatot, ugyanakkor az 1786-ra mérhető teljes jobbágyság arányával nem volt összefüggésben (Demeter 2022). A Duna bal és jobb partjának vármegyéiben (Függelék F7. ábra) a lélekszám-kategóriák zömében a közepesnél valamivel jobb minőségű földek felülreprezentáltak voltak (a bal part 6000 és 7000 fő közötti településeinek elsőosztályú földjeit kivéve 3 és 1,6 közötti átlagértékűek).

A Dunántúlon a leginkább azokon a területeken volt jó a földminőség, ahol a robotterhek is magasak voltak: Baranya, illetve Somogy vármegye keleti része, Vas vármegye keleti fele sorolható ide. Zala vármegye aprófalvas vidékein közepes, vagy annál rosszabb földek feküdtek, Tolnában pedig egységesen rosszak (ami az összeírás manipulációjára enged következtetni, tekintve a megyehatár éles kirajzolódását). A sokszínű tájegységeket magában foglaló Duna bal parti országrészben a földminőség települési szintű különbségei a domborzatot és a talajviszonyokat tükrözik: a Kisalföld, valamint a folyóvölgyek jobb, a magasabban fekvő települések rosszabb földminőséget mutattak. Ez az összefüggés a Felvidék keleti felére is igaz, ahol a településméret növekedésével javult a földek átlagos minősége; a legrosszabb földek az Északkeleti-Kárpátok aprófalvaiban voltak, a dombsági, medencehelyzetű területeken általában jobb volt a földminőség. A Tiszántúlon szintén a domborzati viszonyok hatása emelhető ki, mivel Bihar alacsonyabb népességű, hegy- és dombvidéki falvaiban tendenciózusan magasabb földosztályok találhatók, mint az ország-rész alföldi területein. Az Alföld középső területein a településméretnek kevésbé van magyarázó ereje (annak ellenére, hogy az F7. ábra nem ezt sugallja), élesen elkülönülnek viszont a Kiskunság rosszabb és a Bácska jobb földjei. A Tisza–Maros szög területén a pár száz fős településeken is alacsony volt a mutató átlaga, de néhány népesebb kategóriában rosszabb átlagértékek is előfordultak.

A települési lépcső elemzése szempontjából fontosnak tekinthetők a parókiák és az iskolamesterek számának adatai. Míg előbbi 4130 településen írtak össze 1775-ben, addig utóbbiból 4320 településen volt legalább egy (F8. és F9. ábra). Az iskolamesterek számának regionális mintázatáról megállapítható, hogy a Dunántúl középső és északkeleti részén, a Duna–Tisza közén, valamint az Alföld északkeleti tájain volt leginkább jellemző, hogy – ahol volt, ott – egynél több iskolamester is működött egy településen (Függelék F10. ábra). A települések lélekszám-kategóriák szerinti vizsgálatából kitűnik, hogy mindkét mutató alakulásában kimutatható a településméret szerepe, ráadásul az 5000 fő alatti kategóriákban a lélekszám emelkedésével fokozatosan emelkedik a mutató értéke. A vármegyéken belüli eloszlásról kijelenthető, hogy azokon a területeken, ahol a településhálózat sűrűbb (és a települések

mérete szélesebb skálán mozog), ott nagyobb a településméret szerepe a parókiák (Függelék F11. ábra) és iskolamesterek számának alakulásában, mint a kevesebb, de túlnyomó többségben nagyobb lélekszámú települések által elfoglalt tájakon (főként az Alföldön). A kistelepülések parókiákkal és iskolamesterekkel való ellátottsága a Tisza bal partjának településein, illetve a Tisza–Maros szögében volt a legjobb. Míg a Tiszántúl kistelepüléseinek átlagát a görögkeleti és görögkatolikus népesség által lakott területek (főleg Bihar vármegye keleti részei) húzzák felfelé, addig a Marostól délre az új telepítésekkel magyarázható a települési lépcső mérsékelt szerepe a parókiák elterjedésében – az iskolamesterek ezekben az országrészekben is főleg a nagyobb lélekszámú településeken voltak.

Dinamikus vizsgálat

A vándorlásra utaló mutatószám a II. József-féle népszámlálásban a távollevők és az idegenek aránya. Ezzel kapcsolatban Thirring Gusztáv (1938) megállapította, hogy a településhierarchia szerepe már a 18. század végén is kimutatható volt a vándormozgalom alakulásában; erre a népszámláláskor összeírt okirati alapon megállapított *de jure* népesség és az utólag rekonstruált tényleges népesség különbségei utalnak. Ez alapján a szabad királyi városokban a tényleges népesség mintegy 13 ezer fővel múlta felül a jogi népesség számát, míg a vármegyékben (tehát a többi településen) a jogi népesség 17 ezer fővel haladta meg a tényleges népesség számát (Thirring 1938). A lélekszám-kategóriák szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy a 2000 fő alatti kategóriákban (kivéve a 100 fő alatti településeket) átlagosan több volt az elvándorló, mint a népszámlálást megelőző évtizedben beköltöző idegen, miközben az ennél nagyobb településeken az idegenek száma haladta meg a távollevőkét (5. táblázat). Az adatokból kitűnik továbbá, hogy a távollevőknek a tényleges népességhez mért aránya valamennyi lélekszám-kategóriában hasonló nagyságrendű volt, miközben az idegenek aránya a 2000 fő feletti településeken általában nagyobb volt, mint az annál kisebbekben.

Még élesebben kirajzolódik a nagyobb településeken a bevándorlás jelentősége, ha a két mutató (távollevők és idegenek) abszolút számának különbségét viszonyítjuk a tényleges népességhez: amíg az 5000 fő alatti településeken a különbség aránya általában a 0,5%-ot sem érte el, addig az annál nagyobb kategóriákban 2% feletti, vagy akörüli átlagértékekkel találkozunk. A városok népességvonzására utal a „polgárok” és az idegenek arányának gyenge, pozitív előjelű korrelációja: ez 0,119-es értéket vett fel (Demeter 2022), bár fontos szem előtt tartani azt, hogy „polgárok” nem csak városokban éltek. A történeti országhatáron a sokféle társadalmi csoportot tömörítő zsellérek által lakott településeken nagyobb eséllyel volt magasabb a bevándorlók aránya (a családokra jutó zsellérek száma és az idegenek aránya 0,255-es erősségű korrelációt mutat), míg a II. József-féle népszámlálás alapján a jobbágyok alacsony mobilitása bontakozik ki (az idegenek arányával $-0,132$ -es, a távolle-

vőkével $-0,163$ -as erősségű kapcsolat mutatkozik); az 1786-ban összeírt telkes jobbágyok aránya viszont nem mutatott szignifikáns összefüggést a vándorlásban érintett csoportok arányával (Demeter 2022).

Az országos mintákkal szinte azonosan alakult az idegenek és távollevők számának különbözete a Duna bal és jobb partjának vármegyéiben, valamint és a Tisza bal partjához tartozó településeken (Függelék F12. ábra). Erdélyben és a Tisza jobb partjának településein ugyanakkor a 2000 és 3000 fő közötti kategóriában is negatív volt a két mutató különbözete. A Duna–Tisza közének és a Tisza–Maros szögének intenzív bevándorlás által érintett tájain a 2000 főnél alacsonyabb lélekszám-kategóriák településeinek pozitív egyenlege mellett néhány népesebb településnek enyhén negatív vándorlási különbözete is megfigyelhető volt.

Az 1913-as népmozgalmi kötet alapján a 10 ezer főig terjedő lélekszám-kategóriákban a jelenlévő népességre vetített vándorlási különbözet¹⁴ esetén lépcsőzetesen változó eloszlást figyelhetünk meg [8], az abszolút többlet alakulása ugyanakkor nagyban függ a települések számától, hiszen az a legnagyobb elemszámú, 1000 és 2000 fő közötti lélekszám-kategóriában a legnagyobb (6. táblázat). A vándorlási egyenleg a 300 fő alatti településeken negatív volt, az ennél népesebb településeken a településméret növekedésével növekedett a bevándorlás jelentősége: amíg a 300 és 400 fő közötti településeken átlagosan a jelenlévő népesség 1%-át tette ki a vándorlási többlet, addig a 9000 és 10 000 fő közötti településeken ez a mutatószám 15% volt. A vándorlási egyenleg a 300 fő alatti kategóriákban – az országos átlaghoz hasonlóan – a Duna jobb partjának és a Tisza–Maros szög településein volt negatív. A kistelepüléseknek ennél is nagyobb csoportja csak a Tisza jobb partjához tartozó vármegyékben mutatott negatív vándorlási egyenleget; itt a 700 fő alatti településeken (az 500 és 600 fő közötti kategóriát kivéve) volt átlagosan kevesebb az odavándorlók száma, mint az elvándorlóké. Ezen az országrészen belül kiugró egyenleget Szepes és Sáros vármegyékben találunk. Az országosnál némileg jobb volt a kistelepülések helyzete a Duna bal partján, ahol csak a 100 fő alatti településeket jellemezte az elvándorlás. A többi országrész (a Duna–Tisza köze, Erdély és a Tisza bal partja) településeinek vándorlási egyenlege mindegyik lélekszám-kategóriában pozitív, vagy nulla közeli volt.

A lakóházakra jutó „családok” (azaz lakások) száma alapján a 18. század végén a településállomány meglehetősen egyveretűnek tekinthető a jellemző beépítési mód alapján (5. táblázat). Bár a mutató a legkisebb településeken vette fel a legalacsonyabb (300 fő alatt 1,2-nél kevesebb), a legnagyobb településeken pedig a legmagasabb értékeket (9000 fő felett 1,4 és 1,8 közötti), meglehetősen szűk tartományon

¹⁴ A mutatót a tényleges és a természetes szaporodás különbsége adja meg. Mivel az elemzésben használt országos és országrészsztintű lélekszám-kategóriák közül szinte az összesben pozitív volt a természetes szaporodás (és ahol negatív volt, ott a tényleges szaporodás értéke még kisebb volt), ezért a 6. táblázat negatív értékei negatív vándorlási egyenleget jelentenek.

belül szóródott, amire Thirring (1938) is rámutatott.¹⁵ A mutató településméret szerinti egyenlőtlenségei országrészekben belül vizsgálódva sem voltak számottevők. A 20. század elején a legnagyobb településeken már mérhető a városias beépítés elterjedése, de a települések zömében alacsony maradt az egy lakóháza jutó népesség száma. A 200 fő alatti településeken általában 5-en, a 30 ezer fő feletti településeken már 7-nél is többen éltek egy lakóházban (az 50 ezer fő feletti településeken pedig 15-en), miközben a többi kategóriában 5-6 fős átlag volt jellemző. A mutató ugyanilyen lépcsőzetes eloszlású az országrészekben belül is, vagyis ebben a tekintetben nem mutatkozik meg a regionalitás differenciáló szerepe. Más a helyzet azonban, ha az egyes országrészek átlagértékeit hasonlítjuk össze: kiemelendők Erdély és a Tisza–Maros szögének alacsony átlagértékei, ahol a 4000 főnél kisebb településeken átlagosan 5 főnél is kevesebb jutott egy lakóháza.

A földműves népességre jutó szántó eloszlása hasonló mintát követett 1720-ban (3. táblázat) és 1786-ban is (4. táblázat): előbbi időpontban a 3000 fő alatti, a „kancelláriai” összeírásakor pedig a 4000 fő alatti lélekszám-kategóriák átlagértékei egymáshoz közeliak voltak (kivéve 1786-ban a 800 és 900 fő közötti településeket), míg az ennél nagyobb lélekszám-kategóriákban számottevő különbségek voltak az egy főre jutó földterület nagyságában. A mutató területiségének vizsgálata rámutat arra, hogy értékét jelentősen befolyásolták a természeti adottságok, ennek megfelelően a szántóművelés jövedelmezősége – ez bizonyos területeken a településmérettel is összefüggött. Emellett az ország egyes tájegységein a gyalogrobotnapok magas száma településmérettől függetlenül vágott egybe a szántók viszonylagos bőségével (mivel az úrbéri terheket a telekméret is befolyásolta). A Dunántúlon a településállomány zömét kitevő 2000 fő alatti falvakban 1720-ban 5 és 15 köblös föld jutott egy mezőgazdasági keresőre, míg 1786-ban 7 és 11 kataszteri hold közötti a mutató értéke. Itt a lélekszám-kategóriákon belül magasabb volt a szórás. A legnagyobb fajlagos szántómérettel Baranya és Somogy, valamint Moson és Vas vármegye területén találkozunk 1720-ban és 1786-ban is, a legkisebbekkel pedig a nyugati határszélen és Zala vármegye aprófalvas térségében.

A Duna bal partján – a Dunántúlhoz hasonlóan – a 2000 fő alatti lélekszám-kategóriák átlagértékei egy szűk tartományon belül, 1720-ban 8 és 12 köblös között, 1786-ban 1,5 és 8,4 kataszteri hold között mozogtak. Az ennél nagyobb településeken általában kisebb értékek mérhetőek, a 2000 fő alatti és efeletti települések elkülönülését „sejtető kép azonban csalóka”: a terület délebbi, kislalföldi és dombvidéki részein magasabb, az északi tájakon (a magasán fekvő és a folyó völgyekben elhelyezkedő településeken egyaránt) alacsonyabb értékek jellemzők. Ehhez nagyon hasonló a helyzet a Tisza jobb partján, ahol a 2000 fő alatti kategóriák átlagértékei nagyobbak, mint a népesebb kategóriák értékei, annak ellenére, hogy itt is elkülönült az aprófalvas Sáros vármegye, a kisebb és közepes falvakat tömörítő Szatmár és Dél-

¹⁵ Thirring (1938) számításai alapján a mutató legnagyobb értékét Sopronban mérték, ahol 3,74 lakás jutott egy lakóháza, miközben Pesten 2,49, Budán 2,02 lakás volt egy épületben.

Zemplén (az országrész kisebb településeire jellemző fajlagos szántómérettel), valamint a szintén aprófalvas Máramaros és Észak-Zemplén (kis fajlagos szántóterülettel). A Tisza bal partján ugyanakkor a településméret, a földművesekre jutó szántók és a természetföldrajzi adottságok szoros átfedésben vannak, mivel az országrész alföldi területén magas, Bihar vármegyében alacsony értékek figyelhetők meg. A Duna–Tisza közén a nagyobb falvakban, kisebb mezővárosokban (3000 és 8000 fő között) a legnagyobbak az értékek 1720-ban, ami 1786-ra annyiban módosult, hogy a kisebb települések átlagértékei némileg felzárkóztak a nagyobb települések értékeihez, sőt, az 5000 főnél népesebb kategóriák némelyikében mért fajlagos szántóméretet meg is haladták.

6. táblázat

A lélekszám-kategóriák fontosabb mutatói, 1910
Significant indicators of population categories, 1910

Lélekszám-kategória, fő	Vándorlási különbözet, fő		Lakóházra jutó népesség, fő	Mezőgazdasági népességre jutó szántó, kataszteri hold	Szántóra jutó rétek, %
	fő	aránya, %			
– 100	–575	7,7	5,02	2,60	25,0
101– 200	–1 517	1,6	5,00	2,07	20,4
201– 300	–1 096	0,4	5,21	1,96	21,3
301– 400	4 449	1,1	5,23	1,83	21,6
401– 500	9 797	2,0	5,21	1,79	22,0
501– 600	16 080	2,7	5,21	1,77	23,2
601– 700	13 944	2,4	5,20	1,82	22,5
701– 800	19 324	3,2	5,26	1,75	23,0
801– 900	17 636	3,2	5,19	1,75	23,9
901– 1 000	17 685	3,3	5,14	1,83	22,4
1 001– 2 000	152 081	4,0	5,28	1,86	23,9
2 001– 3 000	97 109	4,8	5,39	2,03	20,7
3 001– 4 000	79 542	6,6	5,42	2,02	21,9
4 001– 5 000	57 309	6,4	5,54	2,22	17,7
5 001– 6 000	40 822	7,0	5,56	2,07	13,8
6 001– 7 000	38 152	10,0	5,85	2,26	21,2
7 001– 8 000	39 518	10,9	5,98	2,24	11,6
8 001– 9 000	27 897	9,9	5,84	2,04	19,4
9 001–10 000	35 289	14,9	5,51	2,43	19,2
10 001–20 000	108 404	9,4	6,12	2,15	10,0
20 001–30 000	73 163	10,7	5,96	2,36	8,2
30 001–40 000	74 073	15,8	7,42	2,16	9,6
40 001–50 000	24 758	11,2	9,73	2,50	9,8
50 001–	270 171	15,3	14,81	2,16	12,0
Országos átlag	1 214 015	6,7	5,86	1,96	20,3

Az 1910-es területhasználati és földjöveldelmi adatok alapján kiszámítható a mezőgazdasági népességre jutó szántók átlagos mérete (6. táblázat). A mutatószám a

településméret szerint nem tekinthető differenciáltnak (országosan és az országrészeken belül sem): azon túl, hogy a mutató országos értékei szűk intervallumban szóródnak (1,7 és 2,6 kataszteri hold között), a változás iránya sem mutat határozott tendenciát. Kiemelhető ugyanakkor, hogy a legkisebb, 100 fő alatti településeken jutott átlagosan a legtöbb szántó a mezőgazdasági népességre.

Az állattartás jelentőségére következtethetünk a rétek és a szántók egymáshoz viszonyított arányából. A területhasznosítás jellegét a természetföldrajzi és talajadottságok erőteljesen befolyásolják, ugyanakkor a szántóföldi gazdálkodás térnyerése az áruterelés irányába történő elmozdulásra is utal. Annak ellenére, hogy a kistelepülések a kaszáló, legeltető állattartásnak kedvező, hegy- és dombvidékeken voltak többségben, a 18. században nem mutatható ki egyértelműen a rétek nagyobb aránya az alacsonyabb lélekszámú településeken. 1720-ban a 100 fő alatti, valamint a 4000 és 5000 fő közötti lélekszám-kategóriában (3. táblázat), 1786-ban pedig a 700 és 800 fő közötti, a 7000 és 8000 fő közötti, valamint a legnépesebb településeken mérhető a rétek kiemelkedően nagy aránya (4. táblázat) – ráadásul az utóbbi kategóriában a rétek területe jelentősen felülmúlja a szántókét. Az országrészek zömében alacsony volt a rétek arányának településméret szerinti differenciáltsági foka 1720-ban. A mutatószám átlagértéke Erdélyben valamivel magasabb volt, mint a többi országrészben, a Tisza bal partjának vármegyéiben ugyanakkor jelentősen meghaladta az ország más területein mért arányokat. Ez utóbbi országrész az egyetlen olyan terület volt, ahol a településméret növekedésével a rétek aránya csökkent (800 fő alatt 40–50% között, az ennél nagyobb kategóriákban 13 és 35% között szóródott a mutató átlagértéke). A Tisza bal partján 1786-ban is hasonlóan szoros volt a kapcsolat a rétek aránya és a települések lélekszáma között: a 100 fő és 500 fő közötti kategóriákban 66–92%-os arányokkal, a 2000 fő fölötti településeken viszont már 43 és 17% közötti értékekkel találkozunk. A 700 és 800 fő közötti kategóriában a rétek kiterjedése több mint háromszorosan felül is múlta a szántókét.

Az 1910-es adatok alapján ugyanakkor a szántóra jutó rétek mérete a kisebb településeken nagyobb volt, mint a magasabb lélekszámú településeken (6. táblázat). A 4000 főnél kisebb településeken a mutatószám 20 és 25% között alakult (a legnagyobb a 100 fő alatti településeken volt), míg a 4000 és 10 000 fő közötti kategóriákban 12 és 21% között szóródott az arányszám. Az ennél népesebb kategóriákban 8 és 12% körüli, vagy az alatti volt a rétek szántókhoz viszonyított aránya. Ezek az országos átlagértékek ugyanakkor jelentősebb regionális különbségeket fednek el. Az országoshoz hasonlóan – a néhány ezer fő alatti településeken magasabb, majd egyre inkább csökkenő arányszám – csak a Tisza bal partjához tartozó vármegyékben és a Tisza–Maros szögében alakult a rétek aránya. A többi országrészben vagy nem mutatkozott jelentős differenciáltság a lélekszám-kategóriák között, vagy ha mutatkozott is, az akkor sem volt egyirányú.

A 20. század eleji differenciáltság

Az 1910-es népszámlálásból kiolvasható a mezőgazdasági népesség (keresők és eltartottak) arányának mutatója (7. táblázat): a múlt század elején a településnagyság és a keresők gazdasági szektorok szerinti megoszlása határozott összefüggést mutatott (ami országosan és az országrészek belső különbségeiben is jelentkezett). Az 1000 fő alatti településeken a jelenlévő népesség 80–84%-ának megélhetése származott a mezőgazdaságból. Az 1000 főnél nagyobb, de 10 ezer főnél kisebb népességgel rendelkező kategóriákban átlagosan 48 és 76% között mozgott a mutató értéke, míg a 10 ezer fő feletti településeken már 13 és 42% közötti értékekkel találkozunk; a 40 ezer főnél népesebb településeken a mezőgazdasági népesség aránya jelenlévő népesség 13%-a körül alakult.

7. táblázat

A lélekszám-kategóriák társadalmi-gazdasági mutatói, 1910
Socio-economic indicators of population categories, 1910

Lélekszám-kategória, fő	Mezőgazdasági népesség aránya, %	Szántóra jutó jövedelem, korona/kataszteri hold	Orvosláta holtak aránya, %	Csecsemő-halandóság, %	Törvénytelen születések aránya, %	Írni-olvasni tudók, 6 év felett, %
– 100	83,2	6,05	17,7	21,1	4,0	55,7
101– 200	84,1	5,73	23,4	19,8	6,0	59,1
201– 300	81,8	6,59	24,4	19,0	7,7	59,3
301– 400	82,8	6,70	24,3	19,7	7,7	60,8
401– 500	82,4	6,82	25,3	19,8	8,3	58,8
501– 600	81,5	6,82	23,8	20,1	8,4	58,9
601– 700	80,5	7,02	24,9	20,6	9,7	59,2
701– 800	80,5	7,06	25,5	20,1	8,9	59,1
801– 900	80,1	7,14	26,5	20,4	9,2	59,1
901– 1 000	80,5	7,86	28,7	20,4	9,2	59,3
1 001– 2 000	76,4	9,05	36,4	20,7	9,6	63,0
2 001– 3 000	70,6	11,26	55,3	21,5	9,9	66,1
3 001– 4 000	66,7	12,53	71,1	21,3	9,2	65,3
4 001– 5 000	64,2	12,67	81,3	21,8	8,3	69,3
5 001– 6 000	58,4	14,57	93,0	22,0	8,4	72,7
6 001– 7 000	48,2	12,76	90,4	21,0	9,8	70,1
7 001– 8 000	49,9	14,75	94,7	21,3	9,9	73,8
8 001– 9 000	54,5	12,93	95,8	21,4	10,5	72,9
9 001–10 000	54,0	12,35	91,2	21,9	12,3	68,7
10 001–20 000	40,4	15,72	97,6	22,0	9,2	76,3
20 000–30 000	42,5	14,49	98,1	23,1	11,3	78,5
30 000–40 000	29,1	16,27	99,5	21,8	10,0	82,9
40 000–50 000	13,3	20,13	90,9	20,5	13,3	83,2
50 001–	13,1	14,61	99,8	19,3	20,3	86,4
Országos átlag	61,6	10,43	60,6	20,9	10,2	68,5

A szántóra jutó jövedelem értéke szintén összefüggést mutatott a településmérettel 1910-ben (7. táblázat): a településméret növekedésével 100 főtől 6000 főig foko-

zatosan növekedett a mutató értéke. A 6000 fő feletti kategóriák többségében 12 és 15 korona jövedelem jutott egy kataszteri hold szántóra, de a legnagyobb érték a 40 és 50 ezer fő közötti települések 20 koronás értéke volt (Békéscsabán 23,4, Győrben 21,3, Pécsen 15,2, Kássán 14,5 Brassóban 9,1 korona/kataszteri hold volt a mutató értéke). Ez a fajta differenciáltság az országrészekben belül is kimutatható volt.

Az egészségügyi ellátás helyi szintű különbségeire enged következtetni az orvoslátta holtak halálozásokhoz viszonyított aránya (7. táblázat). A mutató erőteljes különbségekre világít rá a településállományon belül (az országos léptéken és az országrészekben belül is): miközben a 100 fő alatti településeken az arányszám kevesebb mint 18% volt, a 100 fő és 800 fő közötti településeken általában a halottak körülbelül negyedét „látta orvos”. A 900 fő fölötti és 6000 fő alatti kategóriákban a mutatószám erőteljesen növekvő tendenciájú, az ennél népesebb településeken pedig legalább 90%-osak az értékek. Az egészségügyi körülmények és állapot mutatójaként felfogható csecsemőhalandóság még a 19. században, különösen annak első felében a nagyobb lélekszámú, zsúfoltabb településeken magasabb volt, mint a kistelepüléseken; mindemellett a regionális helyzet is erősen befolyásolta a mutató alakulását, ami a felekezeti megoszlással összefüggő kulturális, társadalmi jellemzők mellett a környezet „élhetőségével” is magyarázható (Sohajda 2013). A 20. század elején ugyanakkor a csecsemőhalandóságot kevésbé befolyásolta a település nagyság, a mutatószám a legtöbb kategóriában 20% körül alakult; és ehhez hasonló volt az országrészekben belül is. A településméret és a csecsemőhalandóság közötti összefüggés 1910-ben mérhető hiánya minden bizonnyal a városokban kiépülő egészségügyi ellátórendszerrel is összefüggött (lásd az orvoslátta holtak arányairól tett megállapításokat).

A törvénytelen születések mutatója a legkisebb településeken jelentősen alacsonyabb volt, mint a nagyobb településeken (7. táblázat); az arányszám a településméret növekedésével – bár nem lépcsőzetesen, de – egyértelműen emelkedett. A 200 fő alatti településeken született gyermekek nagyjából 6, illetve 4%-a volt házasságon kívüli, a 200 fő feletti és 400 fő alatti településeken már 7,7%, az ennél nagyobb kategóriákban viszont már 8% körüli, illetve zömében e fölötti (9-10% körüli) arányokkal találkozunk. A legnépesebb, 50 ezer fő feletti településeken ez az arány kiemelkedő, 20,3% (például Budapesten 27,6, Temesvárott 24 és Pozsonyban 20,8%). A legtöbb országrészben ugyanez a lépcsőzetes eloszlás figyelhető meg, azonban az ország bizonyos területein a néhány száz fős településeken is az országosnál magasabb volt a házasságon kívül született gyermekek átlagos aránya. Az Erdélyben és a Tisza bal partján (elsősorban Bihar hegyvidéki területein) élő görögkeleti és görögkatolikus (túlnyomórészt román) népesség a (statisztikákban megjelenő) polgári házasságkötés helyett jellemzően csak az egyház előtt kötött házasságot, aminek következtében ezeken a területeken a 100 fő alatti településeken is 10–12% körüli a „házasságon kívül” született gyermekek aránya. A Tisza–Maros szögének

vármegyében (szintén az említett felekezeti sajátosságok miatt) 17–22% közötti arányok mérhetők.

Az írni-olvasni tudók aránya ugyancsak a települési lépcső 20. század eleji megélé-
tére enged következtetni (7. táblázat): amíg az 1000 fő alatti településeken a 6 év
feletti népességnek átlagosan 59–61%-a tudott írni és olvasni, addig a 4000 fő feletti
és 20 ezer fő alatti kategóriákban 69 és 76% közötti, 20 ezer fő felett pedig 78 és
86% közötti arányok mérhetők. Bár ez a tendencia valamennyi országrészben felfe-
dezhető, a szélsőértékek tekintetében jelentősebb regionális differenciák mutatkoz-
tak a történeti országhatáron.¹⁶ A Duna bal és jobb partján, valamint a Duna–Tisza
közén az 1000 fő alatti településeken is 70% körüli, de inkább e fölötti volt az írni-
olvasni tudók aránya, miközben (a másik végetet képviselő) Erdélyben és a Tisza
bal partján 24 és 40% között, a Tisza–Maros szög településein pedig 29 és 47%
között volt az írni-olvasni tudó népesség aránya ezekben a lélekszám-kategóriákban.
Bár az anyanyelv nem szerepel jelen vizsgálat változói között, a Bihar vármegyét is
magában foglaló Tisza bal parti országrész, valamint Erdély rossz mutatói mögött
feltehetően a románság által lakott települések felülreprezentáltsága áll, de a Tisza–
Maros szögében (Arad és Krassó-Szörény vármegyék révén) is a románság jelenléte
magyarázhatja az írni-olvasni tudás magasabb szintjét (Győri 2003).

Összegzés: a településméret szerepének változása a történeti és a mai országhatáron

A hazai településállomány lélekszám szerinti differenciáltsága több szempontból is
eltérő mintákat mutatott a 18. században, mint a 20. század elején. Az időbeli válto-
zás mellett a regionalitás szerepére utal, hogy több mutató is eltérő módon változott
a településméret-kategóriákban a történeti országhatáron, mint a második világhá-
borút követően kialakuló határok között.

A 18. századi Kárpát-medence 2000 fő alatti településeinek a népesség zömét a tel-
kes jobbágyság alkották, míg az ennél népesebb kategóriákban a polgárság növekvő
aránya mutatkozott. Részben a teljes jobbágyság arányával, részben a földművesek-
re jutó szántóterület fajlagos méretével összefüggésben jellemző, hogy a fajlagos
gyalogrobotterhek a 2000 fő alatti kategóriákban magasabbak voltak, mint az ennél
népesebb településeken. A kategóriák átlagértékei mögött meghúzódó területi diffe-
renciáltság a mai országhatárra szűkített vizsgálatból is kitűnik: 1720-ban a lék-
szám-kategóriák zömében a teljes jobbágyság magasabb aránya (Erdély alacsony
értékeket mutató kistelepüléseinek kizárása miatt), 1786-ban a 6000 és 9000 fő kö-
zötti települések magasabb értékei mérhetők (az Alföld középső területének jobbá-

¹⁶ Győri Róbert (2003) idevágó számításai rámutattak, hogy 1910-ben a településszerkezet regionális különbsé-
gei az ország több tájegységén is jelentősen befolyásolták az írni-olvasni tudás területi különbségeit, bizonyos helye-
ken (leginkább az Alföld középső részein) pedig egyenesen nagyobb volt a településszerkezet szerepe a regionális
különbségekben, mint a földrajzi helyzet hatása.

gyok által lakott, nagyobb lélekszámú települései miatt) a második világháború utáni országhatárokon belül. Hasonlóképpen, az úrbéresekre jutó szántóterület mérete, illetve ezzel összefüggésben a gyalogrobotterhek is több lélekszám-kategóriában magasabbak voltak a mai országterületen. A gyalogrobot fajlagos értékének csökkenése ebben a szűkebb területi lehatárolásban is 2000 fő felett volt megfigyelhető, miközben az úrbéresre jutó szántóterület a magasabb lélekszám-kategóriákban is viszonylag nagy volt a mai országterületen. Az 1720 és 1786 közötti összeírások alapján ugyanakkor a legkisebb (100–200 fő alatti) települések bizonyos mutatók (a nemesek, illetve a szabados és taksás népesség aránya) tekintetében különböztek a többi, 1000 fő alatti településtől.

A történeti országterület nagy részén jellemző a 18. század végi kulturális intézményhálózat (a parókiák és az iskolamesterek) erőteljes differenciáltsága a települési lélekszám alapján, ami a jelenlegi országterületen belül is érvényes volt. Az intézményi ellátottság fokában 1910-ben is lépcsőzetes eloszlás rajzolódik ki a lélekszám-kategóriák szerint: az orvoslátta holtak aránya, illetve az írni-olvasni tudók aránya is a kistelepülések rosszabb ellátottságára utal. A lélekszám szerepe ezeknek a mutatóknak a megoszlásában a mai országterületen is tetten érhető, emellett az is világosan megmutatkozik, hogy a második világháború utáni országhatárokon belül az írni-olvasni tudás szintje és az egészségügyi intézményrendszerrel való ellátottság is magasabb fokú volt: különösen a kistelepülések magasabb átlagértékei szembevetőek a vizsgálat területi lehatárolásának szűkítését követően.

1910-ben a 100 fő feletti kategóriáktól a nagyobbak felé haladva a mutatók zöme lépcsőzetesen változott (a már említett írni-olvasni tudás és az orvoslátta holtak aránya mellett): a mezőgazdasági népesség aránya, a szántóra jutó jövedelem, valamint a törvénytelen születések aránya is viszonylag szoros kapcsolatban volt a népességszám változásával. Már a 18. században is mérhető, és a 20. század elejére is jellemző a legnagyobb népességszámú (1720–1786-ban a 10 ezer fő feletti, 1910-ben az 50 ezer főnél népesebb) települések átlagértékeinek elkülönülése a településállomány többi részétől.

A regionalitás hatása néhány mutatószám esetében erősebbnek bizonyult, mint a települési lélekszám szerepe. A 20. század eleji országrészek viszonylatában, illetve a mai országterületre szűkített elemzés alapján is megállapítható, hogy a rétek és a szántók egymáshoz viszonyított aránya nem mutatott határozott összefüggést a településmérettel, azt sokkal inkább a helyi természetföldrajzi jellemzők befolyásolták – a Tisza bal partja volt az egyetlen olyan országrész, ahol a rétek és legelők aránya a kisebb településeken egyértelműen nagyobb volt, mint a nagyobb falvakban és városokban. Bár a vándorlás iránya országosan erőteljes összefüggést mutat a települési lélekszámmal (1784-ben a 2000 fő alatti települések, 1910-ben a 300 fő alatti települések egyenlege volt negatív), az országrészek szintjén mért egyenlőtlenségek alapján a kép ennél összetettebb volt: a 18. században az Alföld középső és délkeleti területein a kistelepülések többsége pozitív vándorlási egyenleggel rendelkezett, míg

1910-ben a Felvidék északkeleti részén a bevándorlók száma csak a 700 fő feletti településeken haladta meg az elvándorlók számát. A törvénytelen születések és az írni-olvasni tudók arányának alakulása a településmérettel és a földrajzi helyzettel egyaránt összefüggést mutatott: ezek az ismérvek az országrészek szintjén is differenciálódtak a településméret szerint, de a jellemző szélsőértékek regionálisan is erőteljesen különböztek egymástól.

A regionális differenciáltság alakulása mögött kétfajta ok fedezhető fel. Egyrészt megragadhatók a településállomány összetételében meglévő földrajzi különbségek. Az Alföld középső részein a népesség zöme nagyobb településeken élt; itt a 18. században és a 20. század elején is megfigyelhető, hogy sokszor a több ezer fős mezővárosokban alakult ki olyan társadalomszerkezet, ami az ország más részeinek pár-száz fős falvait jellemezte. Másrészt fontosnak tekinthető a történeti fejlődésből, a népesség nyelvi, vallási összetételéből eredő helyi jellegzetességek szerepe: Erdélyben és a Tisza bal partján több mutató is úgy differenciálódott a települési lélekszám mentén, hogy közben a lélekszám-kategóriák átlagértékei jelentősen eltértek az országos átlagtól.

Összességében tehát a települési lélekszám differenciáló szerepét a következőkben foglalhatjuk össze:

(1) A települési lélekszám a 18. században és a 20. század elején is differenciáló tényező volt, de a lélekszám-kategóriák elkülönülése a vizsgált kétszáz évben módosult.

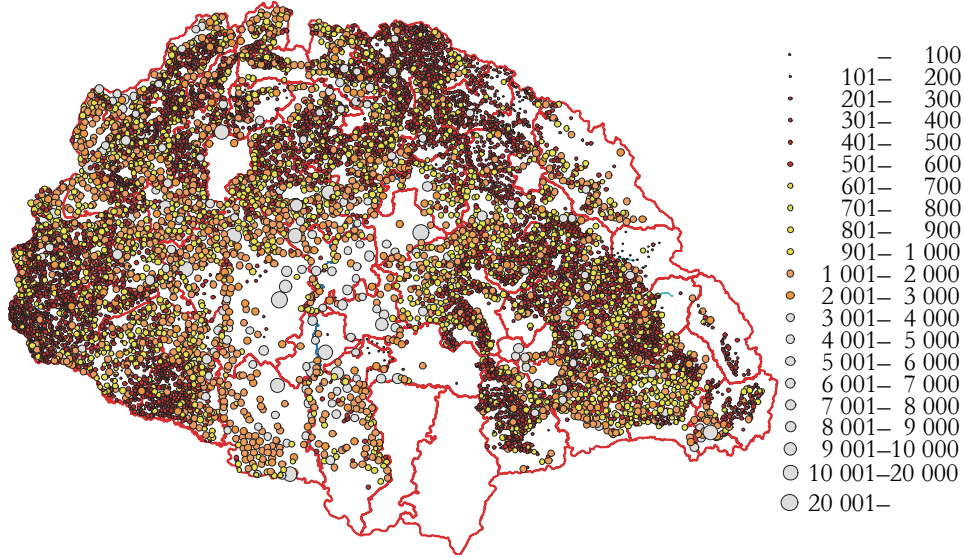
(2) A regionális differenciáltság a vizsgált korszakok mindegyikében lényeges volt, de a településméret szerepe sokszor azokban az esetekben is kimutatható, amikor az egyes országrészek jellemző értékei között erőteljesek az egyenlőtleniségek.

(3) Mindezek az eredmények a települési lépcső meglétére utalnak: a 18. században a 100 fő alatti, a 101 és 2000 fő közötti, valamint a 10 ezer fő feletti települések elkülönülése volt mérhető, míg a 20. század elején a 100 fő alatti és az 50 ezer fő feletti települések különböztek leginkább a településállomány többi részétől.

Függelék

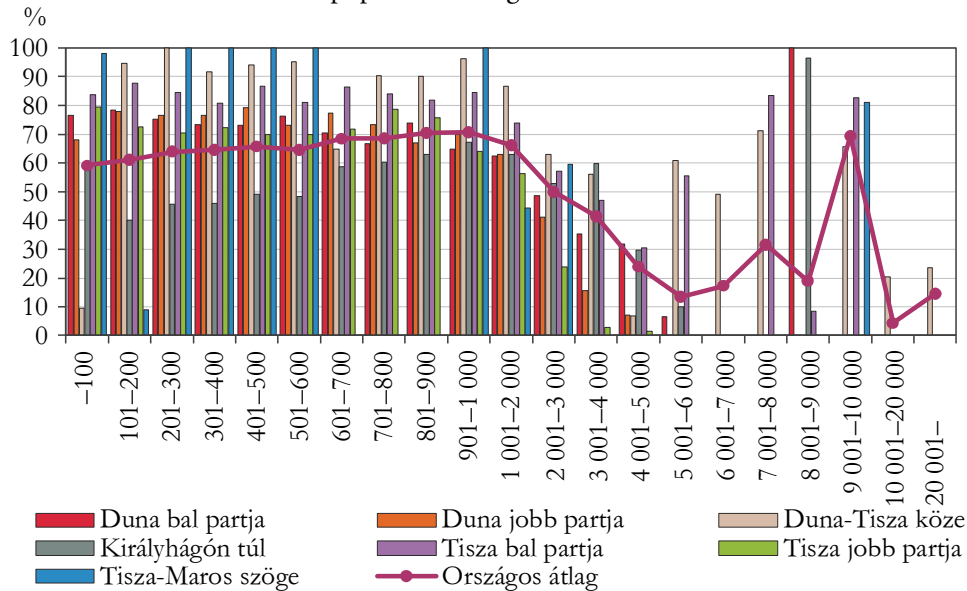
F1. ábra

A települési lélekszám-kategóriák területi elhelyezkedése, 1784
 Spatial location of settlement population categories, 1784

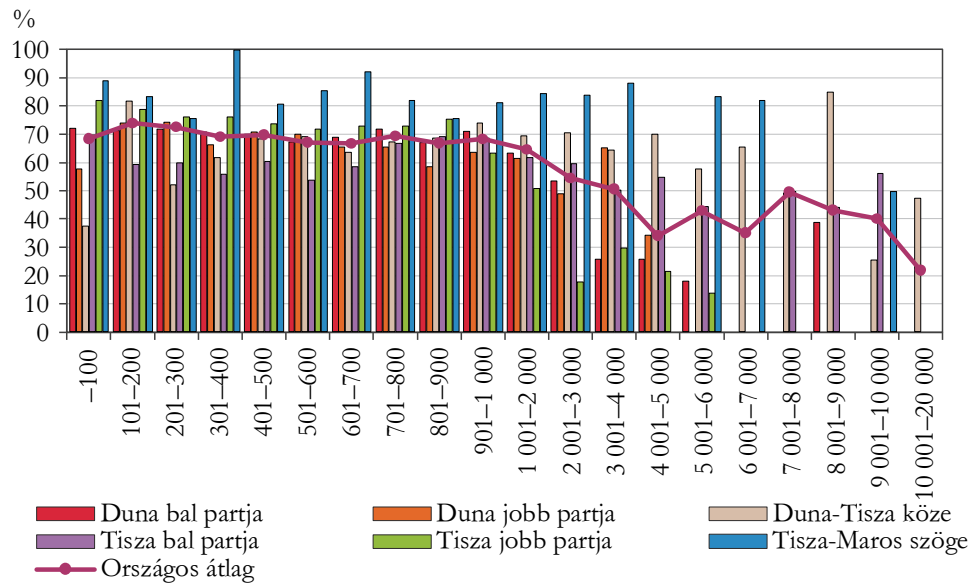
F2. ábra

A telkes jobbágyok aránya országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1720
 The proportion of land-holding serfs according to regions and population categories, 1720

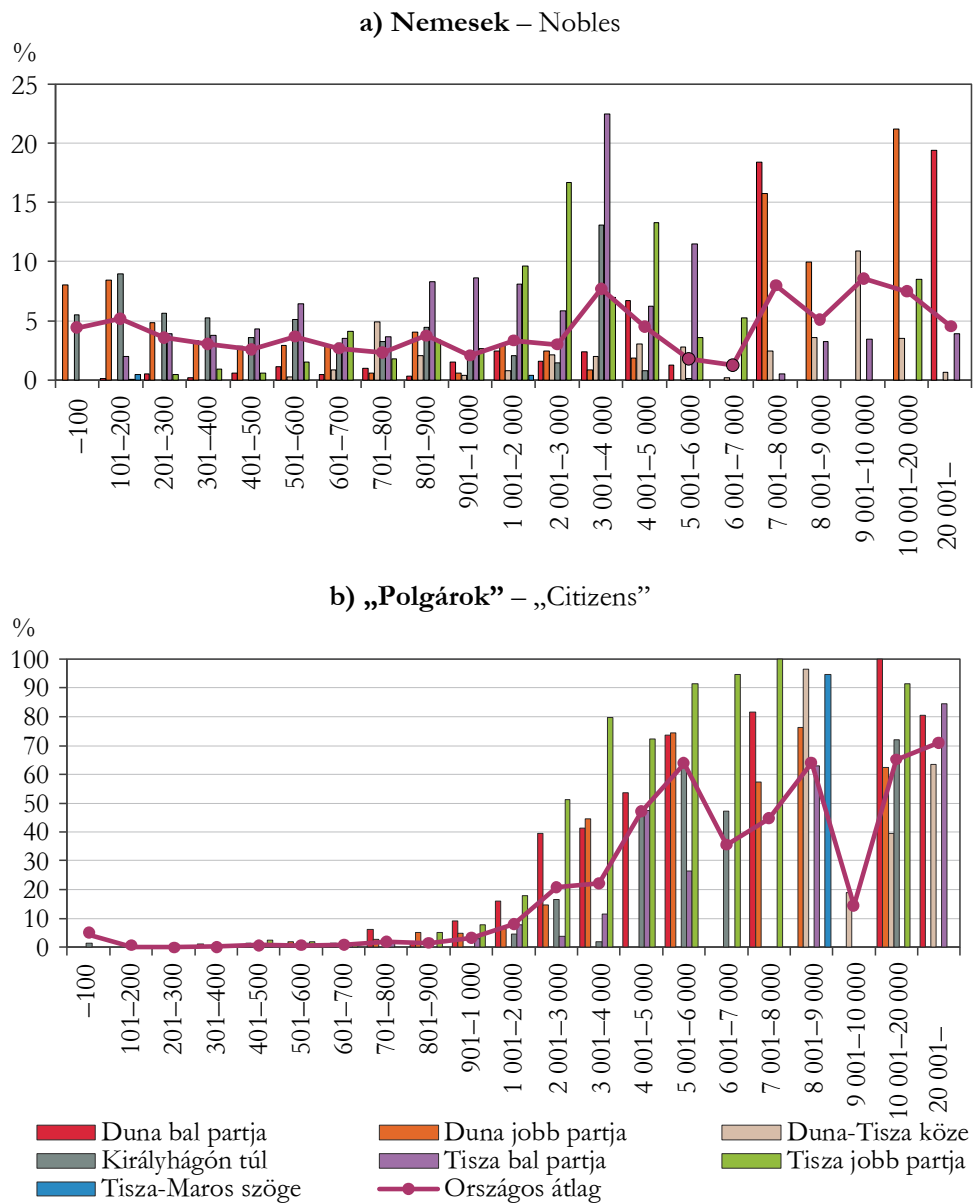
F3. ábra

A telkes jobbágyok aránya országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1786
The proportion of land-holding serfs according to regions and population categories, 1786

F4. ábra

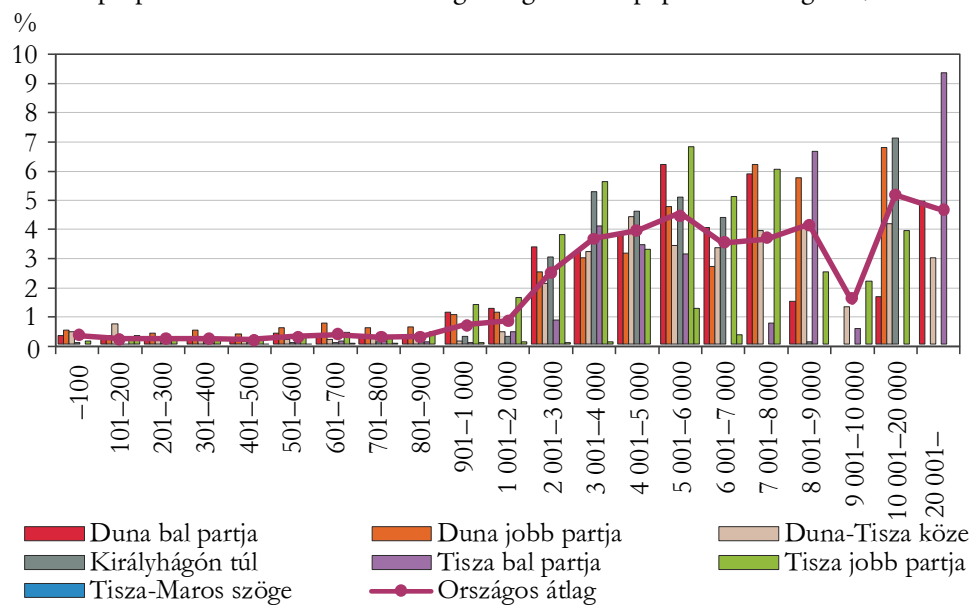
A nemesek és a „polgárok” aránya országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1720
 Proportion of nobles and „citizen” according to regions and population categories, 1720

F5. ábra

A „polgárok” aránya országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1784

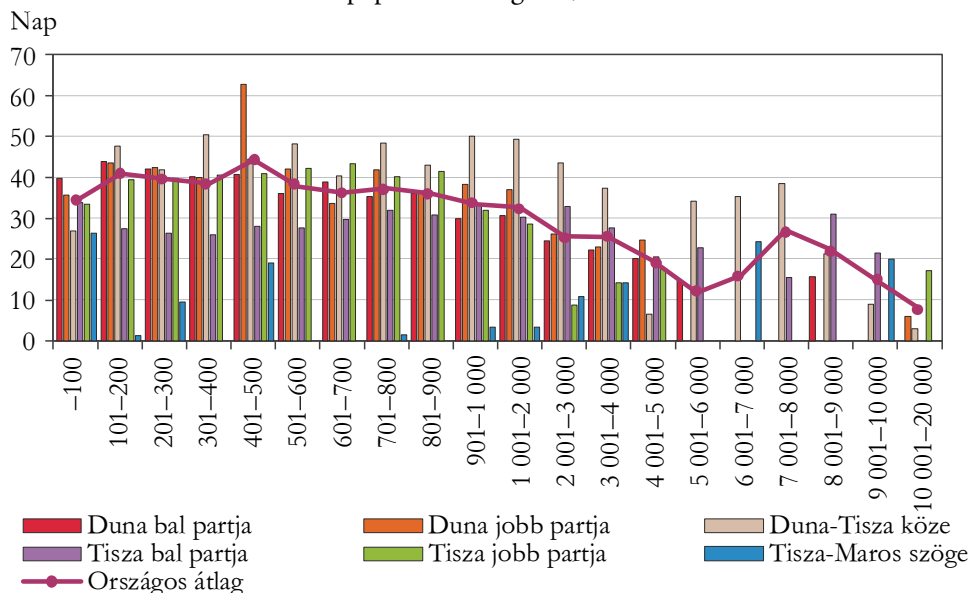
The proportion of "citizens" according to regions and population categories, 1784

F6. ábra

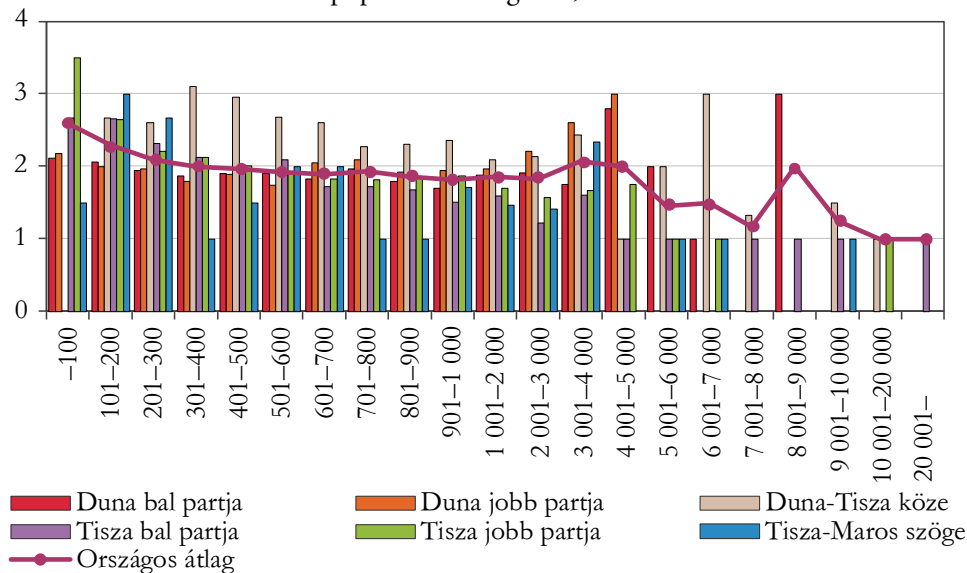
Az egy főre jutó robotnapok száma országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1786

The number of **labour service** days according to regions and population categories, 1786

F7. ábra

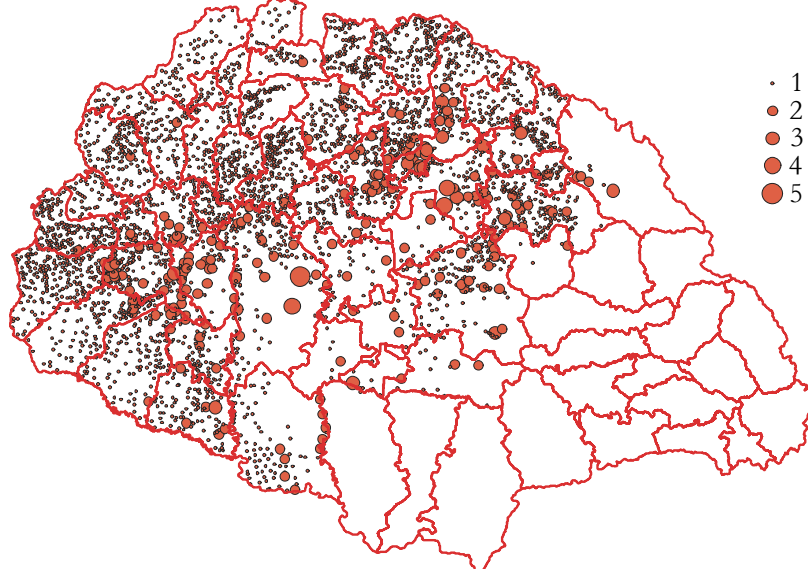
A földminőség átlaga országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1786
 Land quality average according to regions and population categories, 1786

Megjegyzés: A legalacsonyabb földminőségi érték=1.

F8. ábra

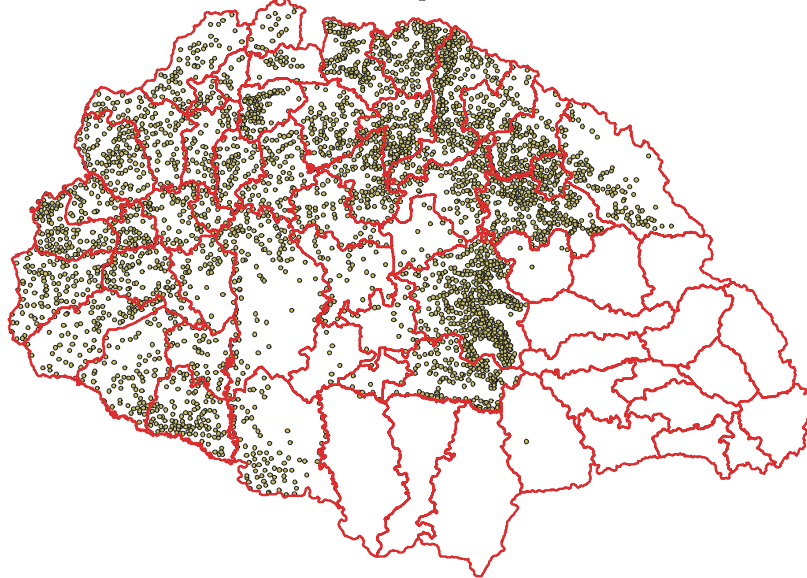
Az iskolamesterek száma, 1775
 Number of schoolmasters, 1775

Megjegyzés: Erdély nem szerepelt a felmérésben.

F9. ábra

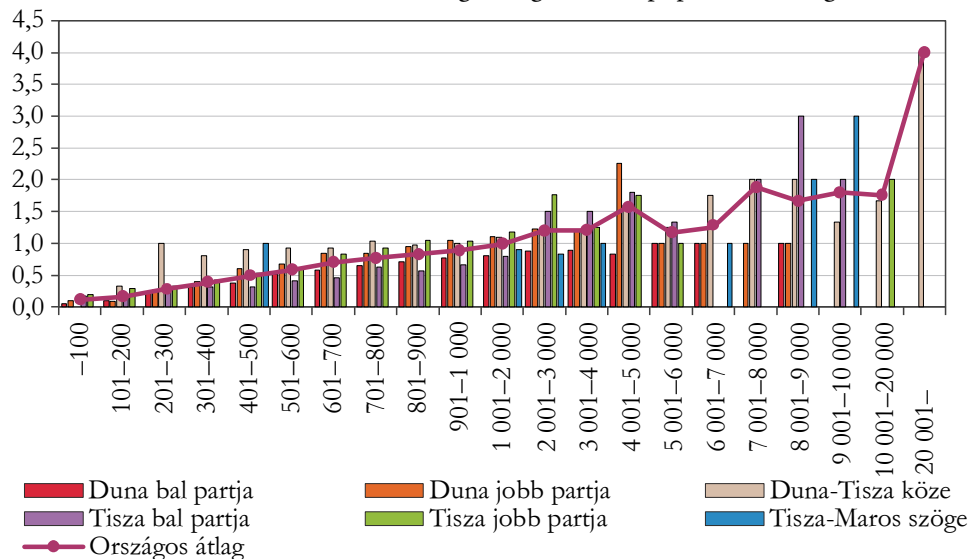
A parókiák elterjedése, 1775
Distribution of parishes, 1775

Megjegyzés: Erdély nem szerepelt a felmérésben.

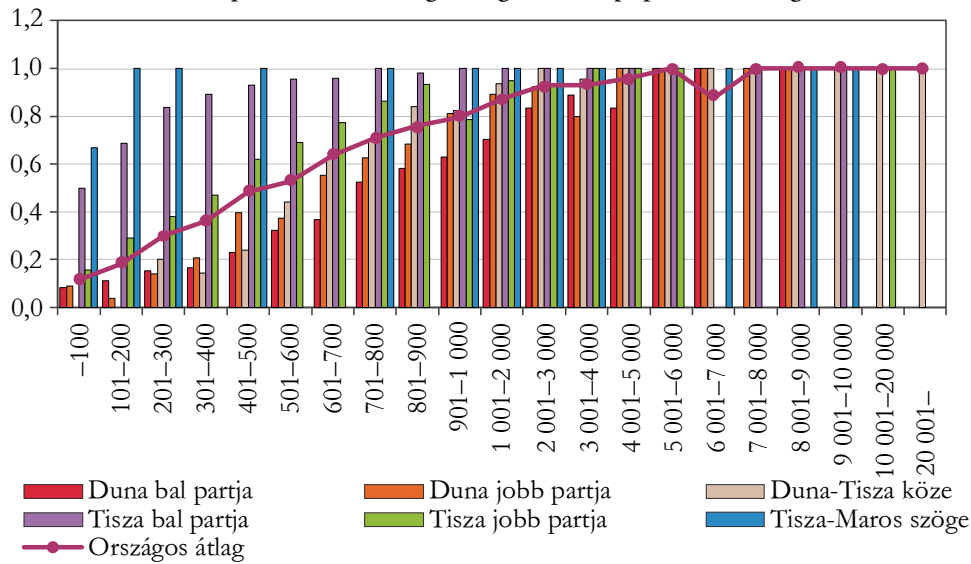
F10. ábra

Az iskolamesterek elterjedése országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1775
Distribution of schoolmasters according to regions and population categories, 1775

F11. ábra

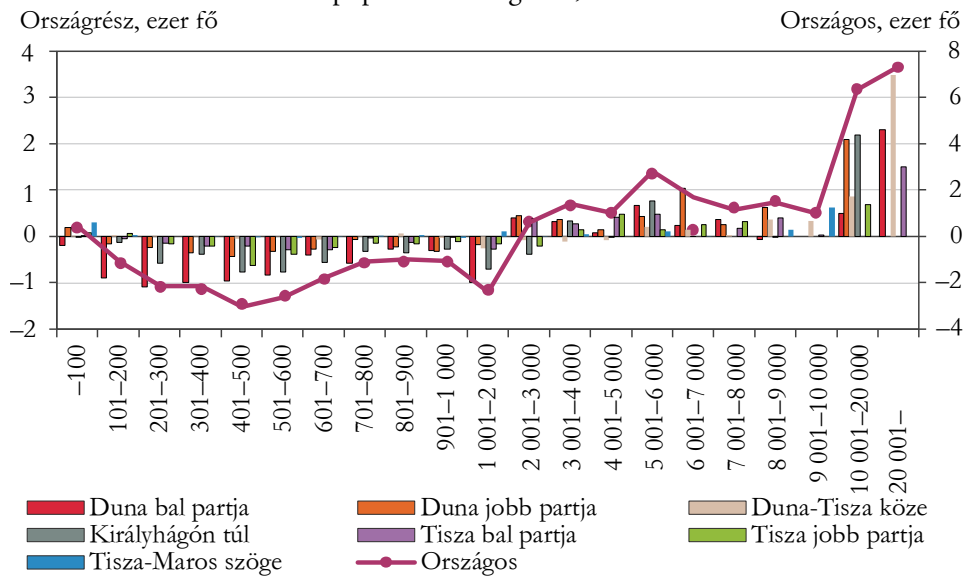
A parókiák elterjedése országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1775
Distribution of parishes according to regions and population categories, 1775

F12. ábra

Az idegenek és távollévők számának különbsége országrészek és lélekszám-kategóriák szerint, 1784

The difference in the number of foreigners and absentees according to regions and population categories, 1784

IRODALOM

- ACSÁDI, GY. (1957): Az 1784–85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások. In: KOVACSICS, J. (szerk.): *A történeti statisztika forrásai* pp. 224–241., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BAJMÓCY, P.–BALOGH, A. (2002): Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai *Földrajzi Értesítő* 51 (3–4): 385–405.
- BAJMÓCY, P.–MAKRA, ZS. (2015): Aprófalvak kihalása és/vagy megmaradása Magyarországon. In: RAKONCZAI, J.–BLANKA, V.–LADÁNYI, ZS. (szerk.): *Tovább egy zölddebb úton: A Szegedi Tudományegyetem Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport részvétele a ZENFE programban (2013–2015)* pp. 126–134., SZTE TTIK Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport, Szeged.
- BALOGH, A. (2006): Az aprófalvasodás folyamatának főbb jellemzői Magyarországon *Földrajzi Közlemények* 130 (1–2): 67–79.
- BALOGH, A. (2014): A hazai aprófalvasodás új irányai *Földrajzi Közlemények* 138 (2): 134–149.
- BALOGH, K.–KOVÁCH, I. (2021): Az örök falu – hanyatlás és fentmaradás. A községi népesség számának a változása *Tér és Társadalom* 35 (1): 29–53.
<https://doi.org/10.17649/TET.35.1.3300>
- BÁN, G. K. (2017): A két világháború közötti Magyarország városhierarchia-vizsgálatának módszertani kérdései *Új nézőpont* 4 (2): 5–29.
- BÁN, G. K. (2020): A magyar városhálózat hierarchiája és térszerkezete a két világháború között. In: KÖVÉR, GY.–POGÁNY, Á.–WEISZ, B. (szerk.): *Hálózat és Hierarbia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv, 2020* pp. 93–146., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, Budapest.
- BELUSZKY, P. (1990): A polgárosodás törekeny váza – városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia-vázlat, tényképekkel) *Tér és Társadalom* 4 (3–4): 13–56.
<https://doi.org/10.17649/TET.4.3-4.180>
- BELUSZKY, P. (1999): *Magyarország településföldrajza: Általános rész* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY, P. (2000): Egy fél siker hét stációja: Avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon. In: DÖVÉNYI Z. (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek* pp. 299–326., MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- BELUSZKY, P.–GYÓRI, R. (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején* Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY, P.–SIKOS T. T. (1982): *Magyarország falutípusai* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- BELUSZKY, P.–SIKOS, T. T. (2007): Változó falvaink: a magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén *Tér és Társadalom* 21 (3): 1–29.
<https://doi.org/10.17649/TET.21.3.1121>
- BIHARI, Z.–KOVÁCS, K. (2006): Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón *Tér és Társadalom* 20 (4): 49–66.
<http://doi.org/10.17649/TET.20.4.1077>
- DÁVID, Z. (1957): Az 1715–20. évi összeírás. In: KOVACSICS, J. (szerk.): *A történeti statisztika forrásai* pp. 145–199., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- DEMETER, G. (2019): Az 1938 – 1941 között visszatért területek fejlettsége és szerepe az anyaország és az utódállamok gazdaságában a különféle történeti narratívák tükrében *Pro minoritate* 3: 35–68.
- DEMETER, G. (2020): Estimating regional inequalities in the Carpathian Basin – Historical origins and recent outcomes (1880–2010) *Regional Statistics* 10 (1): 23–59.
<http://doi.org/10.15196/RS100105>
- DEMETER, G. (2022): Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). In: WEISZ, B.–DEMETER, G.–KÖVÉR, GY.–POGÁNY, Á.–DRASKÓCZY, I.–GAUCSÍK, I.–KAPOSI, Z.–SIMON, ZS.–SOMORJAI, SZ.–SZÁNTAY, A.–TÓZSA-RIGÓ, A. (szerk.): *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022* pp. 143–188., ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest.
- DEMETER, G.–MIKLE, GY. (2022): Regionális különbségek Erdélyben az 1750-es összeírás alapján *Erdélyi Múzeum* 84 (1): 101–120.
- DEMETER, G.–SZILÁGYI, ZS.–PINKE, ZS. (2022): Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020) *Századok* 156 (5): 963–999.
- DEMETER, G.–SZULOVSKY, J. (2018): *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, SzuloPress Bt., Budapest–Debrecen.
- FARAGÓ, T. (1996): Gondolatok az 1715–20. évi országos adóösszeírás népesség és társadalomtörténeti célú felhasználásáról. In: VISI LAKATOS, M. (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára* pp. 100–123., KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.
- FARAGÓ, T. (1997): Borsod megye és Miskolc vándormozgalmi az 1780-as években *Levéltári Évkönyv* 8: 184–215.
- FARAGÓ, T. (1998): A máig érő múlt: vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában *Demográfia* 41 (1): 7–38.
- FARAGÓ, T. (2000): Miskolc az ország településrendszerében a XVIII. század eleje és a XIX. század közepe között. In: FARAGÓ, T. (szerk.): *Miskolc története III/2. 1702–1847-ig* pp. 955–975., Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- FARAGÓ, T. (2003): Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése *Történeti Demográfiai Évkönyv* 4: 33–87.
- FARAGÓ, T. (2010): Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga. (Egy forráskiadási munka tanulságai) *Demográfia* 53 (4): 315–372.
- G. FEKETE, É. (2004): Munkanélküliség és foglalkoztatási viszonyok az aprófalvas térségekben. Van-e esély a megmaradásra? In: PRITZ, P.–JOHANCsik, J.–SZABÓ, P. (szerk.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában: A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei* pp. 55–85., MTA, Budapest.
- G. FEKETE, É. (2005): Small villages undergoing transformation. In: BARTA, GY.–G. FEKETE, É.–SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI, I.–TIMÁR, J. (eds.): *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition* pp. 483–501., HAS Centre for Regional Studies, Pécs.

- G. FEKETE, É. (2013): Az aprófalvak gazdasági megújulásának lehetőségei. In: KOVÁCS, K.–VÁRADI, M. (szerk.): *Hátrányban vidéken* pp. 352–363., Argumentum Kiadó, Budapest.
- GYÓRI, R. (2003): Kérdések és válaszok a XIX. századi magyarországi modernizáció regionális különbségeiről. In: K. HORVÁTH, ZS.–LUGOSI, A.–SOHAJDA, F. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. (Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.)* pp. 329–344., Hermész Kör – Osiris, Budapest.
- KISS, J. P. (2008): Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa történelmi metszetben. In: VÁRADI, M. M. (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben* pp. 29–65., Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- KÓKAI, S. (2016): Adalékok a történelmi Magyarország városhierarchiájához (1870) *Történelmi Földrajzi Közlemények* 4 (3–4): 54–74.
- KÓKAI, S. (2017): Újabb adalékok az 1870. évi magyarországi városhierarchiához *Történelmi Földrajzi Közlemények* 5 (1): 59–77.
- KOVÁCS, T. (1976): Aprófalvak a magyar településhálózatban *Területi Statisztika* 26 (2): 93–101.
- KOVÁCS, T.–SZAUTER, E. (1978): A törpefalu-probléma a magyar faluhálózatban *Területi Statisztika* 28 (2): 123–133.
- MIKLE, GY.–DEMETER, G. (2022): Területi egyenlőtlenségek a történelmi Magyarország területén a török kor után (1715–1720). In: WEISZ, B.–DEMETER, G.–KÖVÉR, GY.–POGÁNY, Á.–DRASKÓCZY, I.–GAUCSÍK, I.–KAPOSI, Z.–SIMON, ZS.–SOMORJAI, SZ.–SZÁNTAY, A.–TÓZSA-RIGÓ, A. (szerk.): *Területi egyenlőtlenség, intézményi változás: Magyar Gazdaságtörténeli Évkönyv 2022* pp. 85–126., ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Hajnal István Alapítvány, Budapest.
- NOVÁK, Z. (1972): Az aprófalvak demográfiai helyzete és perspektívái *Területi Statisztika* 22 (6): 659–667.
- ÓRI, P. (2002): Hatalom és demográfia: II. József népszámlálása Magyarországon, I. In: FARAGÓ, T.–ÓRI, P. (szerk.): *Történelmi demográfiai évkönyv 2002* pp. 39–73., KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- PERGER, F. (1979): A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei törpefalvakban élők népesedési helyzete és életkörülményei *Területi Statisztika* 29 (3): 346–351.
- SOHAJDA, F. (2013): A csecsemőhalandóság területi jellegzetességei a történelmi Magyarország területén (1900–1910). Egy példa a térinformatikai rendszerek és a területi elemzés történeti demográfiai alkalmazására *Demográfia* 56 (2–3): 171–194.
- SZÁNTAY, A. (2014): Magyarország felmérése és leírása II. József korában *Catastrum* 1 (3): 2–18.
- SZILÁGYI, D.–GERSE, J. (2015): Fokról-fokra a települési lépcsőn: Társadalmi-gazdasági különbségek a településhierarchia-szintek között Magyarországon *Területi Statisztika* 55 (2): 180–198.
- SZULOVSKY, J. (2015): A társadalmi munkamegosztás és a településhierarchia szintjei Magyarországon a 19. század utolsó harmadában *Történelmi Földrajzi Tanulmányok* 3 (1): 108–131.
- SZULOVSKY, J. (2016): A magyarországi városállomány 1892-ben *Történelmi Földrajzi Tanulmányok* 4 (3–4): 75–86.
- SZULOVSKY, J. (2018): A települések hierarchiája 1930-ban Magyarországon *Történelmi Földrajzi Tanulmányok* 6 (3–4): 181–197.

- SZULOVSKY, J. (2021): A magyarországi hagyományos paraszti társadalom transitusa. In: HORVÁTH, G. K.–Ö. KOVÁCS, J.–HEGEDŰS, I.–CSIKÓS, G. (szerk.): *Fénytörésben: Struktúrák, lokalitások, mintázatok* pp. 99–131., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- SZULOVSKY, J. (2022): Iparosok az Alföldön a 19. század végén. In: KÓKAI, S.–GULYÁS, K. (szerk.): *Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához* pp. 67–84., Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- THIRRING, G. (1938): *Magyarország népessége II. József korában* MTA, Budapest.
- TURÁNI, J. (1968): A községi települések fejlődésének fő irányai és sajátosságai, fejlettségüknek és funkcionális típusainak vizsgálata *Területi Statisztika* 18 (5): 511–522.
- TURÁNI, J. (1969): Statisztikai módszerek a községi településhálózat és településállomány vizsgálatához *Területi Statisztika* 19 (2): 177–189.

ADATFORRÁSOK

- [1] DÁNYI, D.–DÁVID, Z. (összeáll.) (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* Budapest: KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya.
- [2] DÁNYI, D.–FARAGÓ, T.–LÁSZLÓ, G. (1997): *II. József népszámlálásának községi adatai* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 15.
- [3] MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA (MNL OL), A 39, A Magyar Kancelláriai Levéltár, (1770–1848), 3688/1786.
- [4] DÁVID, Z.–FARAGÓ, T.–FÜGEDI, E. (összeáll.) (1975). *Pótlás az első magyarországi népszámlálásról 1786–1787* Budapest: KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat 91. (Történeti Statisztikai Tanulmányok, 3.)
- [5] ORSZÁGOS KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1882): *A magyar korona országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei* Budapest.
- [6] MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1912): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint* Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 42. kötet, Budapest.
- [7] MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1913a): *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként* Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 48. kötet. Budapest.
- [8] MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (1913b): *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként* Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat, 46. kötet. Budapest.
- [9] 63 vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. t.-c. alapján.